

Changing Authorities: An Analysis of a Common Tradition Among Sunnī and Shiʿī Circles

Ayşe Nur Duman^{1,a,*}

¹Giresun University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith Giresun, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History:

Received: 15-02-2023

Accepted: 30-05-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Common narrations in Sunnī and Shiʿite literature are an important source that provide information about the early periods of hadīth history. Because, when the information in the taʿrīkh, tabakāt and rijāl books of Ahl al-sunnah and Shiʿa about the narrators in the isnāds of these hadīths is researched, the following conclusion is reached: The circle of a hadīth scholar in the 2nd/8th century is open to the participation of narrators with both Sunnī and Shiʿite tendencies. The isnāds of common narrations also give information about when, where and through which transmitters they were transferred from one school of hadīth circle to another. However, the texts of the common narrations also carry traces of main debates between the Ahl al-sunnah and Shiʿa. In addition, the texts of the common narrations give an idea about the debates and crises experienced in the formative period of Shiʿa's sectarian views. Therefore, it's possible to obtain information about how these narrations changed during and after transmission between the Sunnī and Shiʿite circles, based on their texts. The hadīth, which is the subject of this article and whose text contains meaningful differences, "The essence of Islām is prayer, its branch zakāt and its peak is djihād in the way of Allah" is a common narration with these characteristics. Because this hadīth is narrated in Sunnī sources during a conversation between the Prophet Muhammad and Muʿādh b. Djabal. But, in Shiʿite sources this hadīth is reported during a talk of Muhammad al-Bākīr and Djaʿfar al-Sādīk with his companions. In addition, there is another text of this hadīth in the Shiʿite literature that doesn't come in the form of dialogue. But, in this hadīth Muʿādh's name isn't explicitly mentioned and he is referred to as "a man". The differences between the texts of Sunnī and Shiʿite narrations raise the following questions: Could it be that the Shiʿite narrators changed the speech of the Prophet with Muʿādh as a dialogue between the imām and his companion? Just like the Prophet, did al-Bākīr and al-Sādīk have a similar conversation with their companions? What is the probability that the narration referred to as "a man" instead of Muʿādh, due to the negative attitude of the Shiʿa towards the Companions? Therefore, the aim of this article is to determine the transition process of this narration between Sunnī and Shiʿite circles and how meaningful changes in its text occurred. For this, information is given about the isnāds and texts of the hadīth in the Shiʿite and Sunnī literature, respectively. The narrators of the hadīth in Sunnī and Shiʿite isnāds have been researched from the taʿrīkh, tabakāt and rijāl works of two schools. Thus, it has been determined whether the narrators in the Shiʿite isnāds are related to the Ahl al-hadīth circles, whether the people in the Sunnī chains also adopt Shiʿite views and what their connections are with the narrators or hadīth circles of the Shiʿa. As a result, it has been seen that this narration has gained fame in the hadīth circles in Kūfa since the beginning of the 2nd/8th century. It has been understood the narrators in the Shiʿite isnāds are not related to the Ahl al-Hadīth circles and that Suleymān b. Khālid and Abdullah b. Musqān in the Shiʿite isnāds played a role in the transmission of this hadīth as a conversation between the imām and his companions. On the other hand, the reason why Muʿādh's name is left ambiguous as "a man" is that Shiʿa position him as an anti-Ahl al-bayt Companion. It has also been determined that the narrators, who have intense contact with Shiʿite hadīth circles in the Sunnī isnāds, played a role in the transmission of this narration to the Shiʿite narrators.

Keywords: Hadith, Sunnī Hadith, Shiʿī Hadith, Common Narration, Hadith Transmission

Değişen Otoriteler: Sünnî ve Şîî Halkalarda Müşterek Nakledilen Bir Rivayetin İncelemesi

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş: 15-02-2023

Kabul: 30-05-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: Haziran

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ayşe Nur Duman).

ÖZ

Bu makalede konu edilen “İslam’ın aslı namaz, fer’i zekat, zirvesi Allah yolunda cihattır” rivayeti de gerek isnadı gerekse metni itibarıyla Sünnî ve Şîî hadis tarihinin erken dönemleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Zira mezkûr hadis Sünnî literatürde Allah Resûlü ve Muâz b. Cebel arasındaki bir konuşma olarak yer alırken Şîî kaynaklarda Muhammed el-Bâkır ve Cafer es-Sâdık’ın, ashâbından bazı kimselerle olan diyalogları şeklinde nakledilir. Yine Şîî literatürde bu hadisin diyalog formunda gelmeyen bir metni daha vardır. Ancak bu hadiste Muâz b. Cebel’in ismi açık bir şekilde zikredilmez ve kendisinden “bir adam” olarak bahsedilir. İlgili hadisin Sünnî ve Şîî metinleri arasındaki bu farklılıklar, öncelikle Hz. Peygamber’in Muâz b. Cebel’le yaptığı konuşmanın Şîî râviler tarafından imam ve ashâbı arasındaki bir konuşma olarak değiştirilme ihtimalinin ne olduğu sorusunu akla getirir. Bununla birlikte tıpkı Allah Resûlü gibi Muhammed el-Bâkır ve Cafer es-Sâdık’ın, ashâbından bazı kimselerle benzer bir konuşmayı yapma ihtimali de tartışılmalıdır. Ayrıca Muâz b. Cebel’den “bir adam” şeklinde bahsedilen rivayetin Şîî’nin sahâbeye yönelik olumsuz yaklaşımından kaynaklanma ihtimalinin ne olduğuna da bakılmalıdır. Dolayısıyla bu makalenin amacı Sünnî ve Şîî hadis kaynaklarında yer alan mezkûr rivayetin geçiş sürecini ve metnindeki anlamlı değişimlerin nasıl meydana geldiğini tespit etmektedir. Bunun için sırasıyla hadisin Şîî ve Sünnî literatürdeki isnad ve metinleri hakkında bilgi verilmiştir. Hadisin gerek Sünnî gerekse Şîî isnadlarındaki râvileri iki ekolün tarih, tabakât ve ricâl eserlerinden araştırılmıştır. Böylece Şîî isnadlardaki râvilerin Ehl-i hadis halkalarıyla irtibatlı olup olmadığı, Sünnî tariklerindeki isimlerin de Şîî görüşleri benimseyip benimsedikleri, ekolün râvileri ya da ders meclisleriyle olan bağlantılarının ne olduğu belirlenmiştir. Yapılan araştırma neticesinde mezkûr hadisin 2./8. asrın başından itibaren Kûfe’deki hadis meclislerinde şöhret bulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte mezkûr rivayeti Şîî halkalarda nakleden kişilerin, Ehl-i hadis halkalarıyla ya da râvileriyle herhangi bir şekilde irtibatlı olmadığı görülmüştür. Bu hadisin imam ve ashâbı arasındaki bir konuşma olarak nakledilmesinde ise Şîî isnadlardaki Süleyman b. Hâlid ve Abdullah b. Müskân’ın rol oynadığı anlaşılmıştır. Nitekim bu iki isim Muâz b. Cebel’in “bir adam” şeklinde anıldığı Şîî rivayetin de râvileridir. Anlaşıldığı kadarıyla onlar Cafer es-Sâdık’tan Hz. Peygamber ve Muâz arasındaki konuşmayı dinlemişler, ancak Şîî râvilere imam ve ashâbı arasındaki bir konuşma olarak aktarmışlardır. Muâz’ın isminin “bir adam” şeklinde müphem bırakılmasının nedeni ise Şîî’nin onu Ehl-i beyt karşıtı bir sahâbî olarak konumlandırmasıdır. Öte yandan bu rivayetin Şîî meclislere intikalinde Sünnî isnadlardaki Kûfeli ve Şîî ilim halkalarıyla irtibatı yoğun olan râvilerin rol oynadığı da tespit edilmiştir. Bu râviler Hakem b. Uteybe, Habîb b. Ebî Sâbit, Süleyman b. Mihrân el-A’meş, Fitr b. Halife ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn’dir. Sünnî ve Şîî ricâl âlimlerinin mezkûr râviler hakkındaki değerlendirmeleri ise iki ekol arasındaki rivayet geçişlerinde farklı derecelerde de olsa Şîî eğilimlere sahip, zayıf ve kripto râvilerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnî Hadis, Şîî Hadis, Müşterek Rivayet, Rivayet Geçiş

 ayse.nur@giresun.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-1347-434X>

Cite: Duman, Ayşe Nur. “Changing Authorities: An Analysis of a Common Tradition Among Sunnî and Shi’î Circles Qur’ân”. *Cumhuriyet Theology Journal* 27/1 (June 2023), 167-183. <https://doi.org/10.18505/cuid.1251795>

Atıf: Duman, Ayşe Nur. “Değişen Otoriteler: Sünnî ve Şîî Halkalarda Müşterek Nakledilen Bir Rivayetin İncelemesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2023), 167-183. <https://doi.org/10.18505/cuid.1251795>

Giriş

Şîa'nın mezhep olarak teşekkül etmediği ve cemaat benzeri bir yapıya sahip olduğu 2./8. asırda Şîi eğilimlere sahip râviler, Ehl-i hadis'in ilim halkalarına katılmış, Sünnî râvilerle birlikte aynı hocalardan hadis dinlemiştir. Sünnî ve Şîi hadis meclislerinin birbirinden ayrılmadığı bu dönemde iki ekol arasında yoğun bir şekilde rivâyet geçişleri meydana gelmiştir. Bu durumun önemli sonuçlarından biri de bugün iki ayrı düşünce dünyasını temsil eden, kendi doktrinleri çerçevesinde müstakil bir literatüre sahip olan Ehl-i sünnet ve Şîa'nın kaynaklarında müşterek rivayetlerin bulunmasıdır. Müşterek rivayetlerin isnad ve metinleri ise bu hadislerin ne zaman, nerede, hangi nitelikteki râviler aracılığıyla bir ekolün ders halkasından diğerine geçtiği ve râvilerin itikâdî görüşleri doğrultusunda metinler üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunup bulunmadığı hakkında bilgi vermektedir. Bu yönüyle müşterek rivayetler Sünnî ve Şîi hadis tarihinin erken dönemlerine dair sunduğu bilgiler nedeniyle oldukça önemlidir.¹

Ehl-i sünnet ve Şîa'nın kaynaklarında yer alan "İslam'ın aslı namaz, fer'i zekat, zirvesi ise Allah yolunda cihattır" hadisi, isnad ve metni itibarıyla erken dönem rivayet faaliyetleri hakkında fikir veren müşterek rivayetlerdendir. İlgili hadis, 2./8. asırda iki ekol arasındaki rivayet geçişleri hakkında bilgi vermesinin yanında hadis metinlerinin mezhep görüşlerine göre nasıl değiştiğini² göstermesi bakımından da temsil kabiliyeti yüksek bir nakildir. Nitekim Sünnî kaynaklarda bu hadis, Allah Resûlü ve Muâz b. Cebel (öl. 17/638) arasında geçen bir konuşma olarak nakledilirken Şîi literatürde imam Muhammed el-Bâkır (öl. 114/733 [?]) ve Cafer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) ashâbından bazı kimselerle yaptığı konuşmalar sırasında aktarılır. Ayrıca Şîi literatürde bu hadisin Sünnî nakillerdeki gibi Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'le yaptığı konuşmayı anlatan bir metni daha vardır. Ancak bu rivayette Muâz'ın ismi zikredilmeyerek kendisinden "bir adam" şeklinde bahsedilmektedir.

Bu hadisin Sünnî ve Şîi kaynaklarda yer alan metinleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar birlikte değerlendirildiğinde öncelikle Şîi literatürdeki rivayetlerin, Sünnî metinlerden hareketle modellenme ihtimali akla gelir. Bir diğer ifadeyle Hz. Peygamber ile Muâz b. Cebel arasındaki konuşmanın yer aldığı bir bağlamla nakledilen bu hadis, Şîi ilim halkalarına intikal ettikten sonra ekolün râvileri tarafından mezhebî görüşlerine uygun şekilde imam ve ashâbı arasında geçen bir metne dönüşmüş olabilir mi? Bununla birlikte Muâz b. Cebel'in adının zikredilmediği rivayet, Şîa'nın sahâbeye yönelik olumsuz tavrından kaynaklanan bir râvi tasarrufu mudur? Yoksa ilgili hadisi nakleden Cafer es-Sâdık bu hadisi naklederken Muâz'ın adını söyleyerek "bir adam" mı demiştir? Ayrıca hem Muhammed el-Bâkır hem de Cafer es-Sâdık'ın bu hadisi ashâbıyla konuşurken nakletmesi mümkün müdür? Dolayısıyla hadisin ilim halkaları arasında geçişe uğramaması ve Şîi rivayetlerin Sünnî nakillerden hareketle modellenmemiş olma ihtimali nedir?

İşaret edilen sorular dikkate alınarak bu makalede, ilgili rivayetin Sünnî ve Şîi hadis halkaları arasındaki geçiş süreci ve metinler arasındaki anlamlı farklılıklarda râvilerin rolünün ne olduğu ele alınacaktır. Bu rivayetin isnad ve metinlerinden elde edilen bilgilerle erken dönem Sünnî ve Şîi hadis faaliyetleri hakkında bilgi verilmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla makalede öncelikle ilgili hadisin Şîi literatürdeki isnad ve metinleri hakkında bilgi verilecek, hadisi nakleden râvilerin Ehl-i hadis halkalarıyla irtibatlı olup olmadığı tespit edilecektir. Râvilerin Ehl-i hadis halkalarıyla irtibatlı olup olmadıklarının tespiti için de Şîi isnadlardaki isimler Sünnî tarih, tabakât ve ricâl eserlerinden araştırılacaktır. Bu râviler hakkında Sünnî literatürde verilen bilgilere göre de onların Ehl-i hadis'in ders meclisleriyle bağlantılarının ne olduğu ve bu hadisi Sünnî halkalarda dinledikten sonra kendi meclislerine taşıyıp taşımadıkları belirlenecektir. Ardından hadisin Sünnî kaynaklardaki isnad ve metinlerine temas edilecek, rivayeti nakleden şahısların Şîi eğilimler taşıyıp taşımadıkları ve Şîi râviler ya da ders meclisleriyle irtibatlarının ne olduğu üzerinde durulacaktır. Sünnî isnadlardaki râviler hakkındaki ithamların boyutunu ve onların Şîi ders meclisleriyle olan bağlantılarını tespit edebilmek için Şîa'nın ricâl eserlerine müracaat edilecektir. Dolayısıyla mezkûr rivayetin geçişinden Sünnî isnadlardaki râvilerin sorumlu olup olmadığı, bir diğer ifadeyle hadisin Şîi râviler arasında yaygınlık kazanmasında etkili olup olmadıkları gösterilecektir.

1. Şîi Hadis Eserlerindeki Isnad ve Metinler

Şîa'nın hadis kaynaklarında bu rivayetin üç ayrı metni vardır. Bunların ilkinde hadis Muhammed el-Bâkır ve Süleyman b. Hâlid b. Dihkân el-Kûfî (öl. 148/765'den önce)³ arasındaki bir konuşma sırasında nakledilir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu rivayetin yer aldığı en erken tarihli kaynak Hüseyin b. Saîd el-Ahvâzî'nin (öl. 3./9. asrın ilk yarısı) *Kitâbü'z-Zühd*'üdür. Müellifin "Ali b. en-Numan → İbn Müskân" isnadıyla kaydettiği nakilde Süleyman b. Hâlid şöyle demektedir:

¹ Konu hakkında etraflı bir araştırma için bk. Ayşe Nur Duman, *Ehl-i sünnet ve Şîa'da Müşterek Rivâyetlerin Tahlili -Küleyni'nin el-Kâfi İsimli Eserinin Usûl Bölümü Örneği-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

² Rivayetlerin râvilerin mezhebî kabulleri çerçevesinde yeniden kazandığı bağlamları konu edinen etraflı bir inceleme için bk. Muhammed Enes Topgöl, "Sünnî-Şîi İkilimine Farklı Bir Bakış: Yeniden İnşa Edilen Hadis Bağlamları", *İslam Araştırmaları Dergisi* 41/2 (Aralık 2019), 45-83.

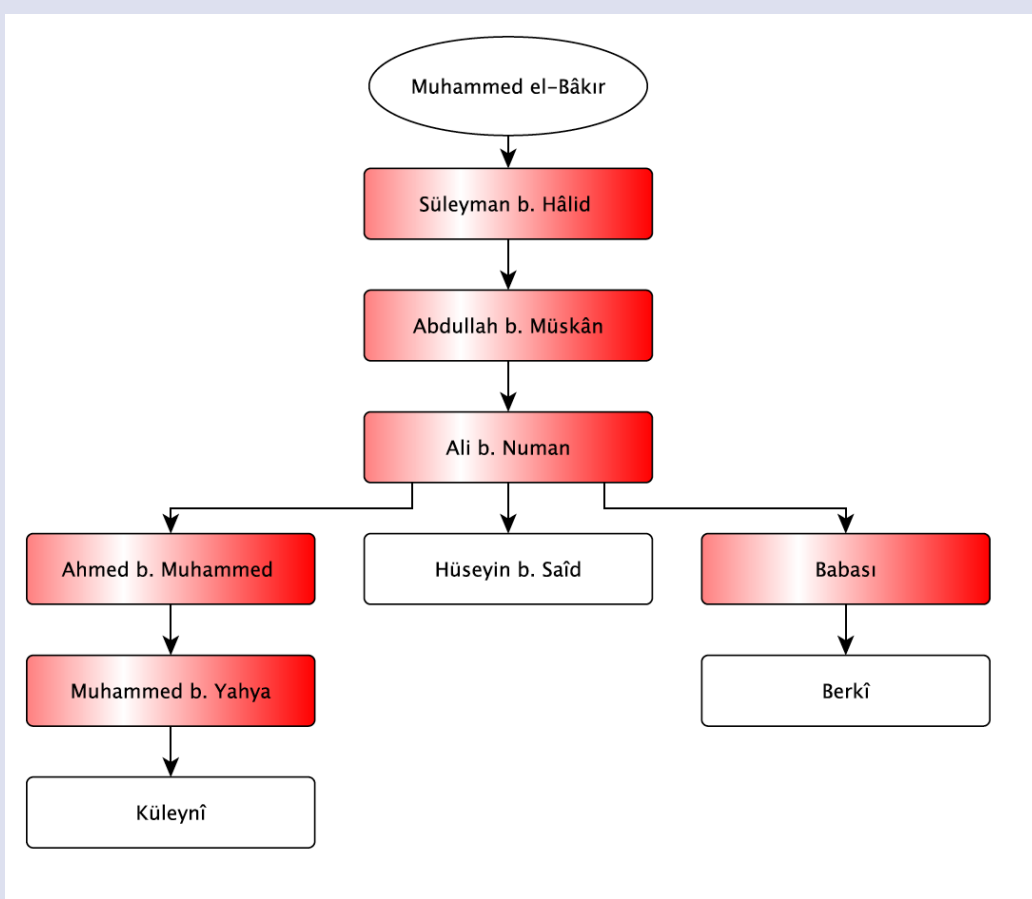
³ Süleyman b. Halid, Ca'fer es-Sâdık hayattayken vefat etmiştir (Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, thk. Musa ez-Zencânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418/2005), 183; Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1430/2010), 215).

“Muhammed el-Bâkır ‘Size İslam’ın aslını, fer’ini, zirvesini haber vereyim mi?’ diye sordu. [Ben de] ‘Evet, canım sana feda olsun [haber ver]’ dedim. Bunun üzerine imam ‘İslam’ın aslı namazdır. Fer’i zekât, zirvesi de cihattır’ dedi.”⁴

Berkî’nin (öl. 274/887) *el-Mehâsin* isimli eserinde “Babası → Ali b. en-Numan → İbn Müskân” isnadıyla yer verdiği hadiste Süleyman b. Hâlid şöyle demektedir:

Muhammed el-Bâkır ‘Sana İslam’ın aslını, fer’ini ve zirvesini haber vereyim mi?’ dedi. Ben de ‘Evet, canım sana feda olsun [haber ver]’ dedim. [Bunun üzerine] ‘İslam’ın aslı namaz, fer’i zekât, zirvesi de cihattır’ dedi. Ardından ‘Dilersen sana hayır kapılarını da haber vereyim’ dedi, ben de ‘Evet, canım sana feda olsun [haber ver]’ dedim. İmam ‘Oruç kalkandır. Sadaka günahları siler. Kişinin, Allah’ı zikretmek için geceleyin kalkıp namaz kılması’ dedi ve ‘*Onlar (gece namazı) için yataklarından kalkarlar*’⁵ ayetini okudu.⁶

Berkî’nin *Mehâsin*’de yer verdiği bu hadis, Küleynî’nin (öl. 329/941) *el-Kâfî*’sinde “Muhammed b. Yahya → Ahmed b. Muhammed → Ali b. Numan → İbn Müskân → Süleyman b. Hâlid → Muhammed el-Bâkır” isnadıyla yer almıştır.⁷

Resim 1. İlk Gruptaki Şiî Rivayetlerin İsnad Şeması⁸
Figure 1. Isnâd Diagram of Shī'ite Narrations in the First Group

Görüldüğü üzere *el-Mehâsin* ve *el-Kâfî* nakilleri, *Kitâbü’z-Zühd* metninde yer almayan “Dilersen sana hayır kapılarını da haber vereyim” cümlesiyle başlayan kısmı içermektedir. Bu rivayet diğer Şiî hadis eserlerinde mezkûr üç isnad ve metinle yer almaktadır.⁹ İsnadları incelendiğinde ilk gruptaki bu rivayetlerin 2./8. asırda Ehl-i hadis’in ders meclislerine katılmayan Şiî râviler arasında nakledildiği tespit edilmiştir. Nitekim mezkûr hadisi Bâkır’dan nakleden Süleyman b. Hâlid,

⁴ Hüseyin b. Saïd, *Kitâbü’z-Zühd*, thk. Celâlüddîn Ali es-Sağîr (Beyrut: Dâru’l-A’râf li’l-Dirâsât ve’n-Neşr, 1413/1993), 13.

⁵ es-Secde 32/16.

⁶ Berkî, *Kitâbü’l-Mehâsin* (Kum: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, 1372/1951), I/289.

⁷ Küleynî, *el-Kâfî* (Beyrut: Menşûrâtü’l-Fecr, 1428/2007), II/18.

⁸ İsnad şemasında kırmızıyla gösterilen isimler Ehl-i hadis halkalarına katıldığı bilinmeyen Şiî râvilerdir.

⁹ Şerif er-Radî, *el-Mecâzâtü’n-nebeviyye* (Kum: Dâru’l-Hadîs, 1422/2001), 375; Âmilî, *Tafsîlü vesâilî’s-Şia ilâ tahsîli mesâilî’s-Şerîa* (Kum: Mektebetü Ehlî’l-beyt, 1419/1988), 1/14; Meclisî, *Mir’âtü’l-ukûl fî şerhi ahhâri’r-Resûl*, nşr. Hâşim er-Resûlî (Tahran: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, 1403/1983), 7/120; Bahrânî, *el-Burhân fî tefsîri’l-Kur’ân* (Kum: Müessesetü’l-Bi’sse, 1426/1995), 4/393; Meclisî, *Bihâru’l-envârî’l-câmi’a li-düreri ahhâri’l-eimmeti’l-athâr* (Beyrut: Müessesetü’l-Vefâ, 1403/1983), 65/330-1; 66/392; 84, 160; 93/256, 259; 92/49; Mirza en-Nûrî, *Müstedrekü’l-Vesâil ve müstenbitü’l-mesâil*, thk. Müessesetü Âli’l-Beyt (Kum: Müessesetü Âli’l-Beyt, 1408/1987), 11/15.

önde gelen Şîî râvî¹⁰ ve musanniflerdendir.¹¹ Mezhebin kaynaklarında Bâkır ve Sâdık'ın ashâbı arasında zikredilen¹² Süleyman hakkında Sünnî literatürde bilgi yoktur. Bir sonraki tabakada yer alan Ebû Muhammed Abdullah b. Müskân (öl. 183/799'dan önce)¹³ ve talebesi Ebû'l-Hasan Ali b. en-Numan el-Kûfî de Şîa'nın güvenilir¹⁴ râvilerindedir.¹⁵

İkinci grupta yer alan Şîî rivayetlerde mezkûr hadis, Cafer es-Sâdık ve Ali b. Abdülaziz el-Kûfî (öl. ?) arasındaki bir konuşma sırasında nakledilmiştir. *el-Mehâsin*'de "Hasan b. Ali b. Faddâl → Sa'lebe b. Meymûn" tarikiyle yer alan nakilde Ali b. Abdülaziz şöyle demektedir:

Cafer es-Sâdık 'Sana İslâm'ın aslını, fer'ini ve zirvesini haber vereyim mi?' dedi. [Ben de] 'Evet, canım sana feda olsun [haber ver]' dedim. 'Aslı namazdır. Fer'i zekattır. Zirvesi de Allah yolunda cihattır. Sana hayır kapılarını da haber vereyim mi?' dedi. Ben de 'Evet, canım sana feda olsun [haber ver]' dedim. [Bunun üzerine] 'Oruç ateşten [koruyan] bir kalkandır. Sadaka günahları siler. Kişinin gece yarısı uyanıp rabbine yakararak namaz kılması' dedi ve 'Onlar (gece namazı) için yataklarından kalkarlar, korkarak ve umarak rablerine yalvarırlar. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da infak ederler'¹⁶ ayetini okudu.¹⁷

Sâdık ve Ali b. Abdülaziz arasındaki bu konuşma Şeyh Sadûk'un (öl. 381/991) *Fezâilü'l-eşhürî's-selâse* isimli kitabında "Muhammed b. Ali b. Mâcîleveyh → Muhammed b. Yahya el-Attâr → Ahmed b. Muhammed b. İsa → Hasan b. Ali b. Faddâl" isnadıyla kaydedilmiştir. Bu rivayette Ali b. Abdülaziz şöyle demektedir: "Ebû Abdullah [Cafer es-Sâdık] bana 'Sana İslâm'ın aslını, fer'ini ve İslâm'ın zirvesini haber vereyim mi?' dedi. Ben de 'Evet [haber ver]' dedim. İmam da 'Aslı namaz, fer'i zekât, zirvesi de Allah yolunda cihattır. Sana hayır kapılarını da haber vereyim mi? Oruç kalkandır' dedi."¹⁸ Bu hadis Tûsî'nin (öl. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında "Muhammed b. Yahya → Muhammed b. İsa → İbn Faddâl → Ali b. Abdülaziz → Cafer es-Sâdık" tarikiyle yer almaktadır.¹⁹

Sâdık'ın Ali b. Abdülaziz'le yaptığı konuşma sırasında nakledilen ikinci gruptaki rivayetler de 2./8. asır boyunca Şîî râviler arasında nakledilmiştir. Nitekim hadisi nakleden Ali b. Abdülaziz, Sâdık'ın ashâbından ve Sünnî kaynaklarda ismine tesadüf edilmeyen bir râvidir.²⁰ Ondaki bu hadisi nakleden Ebû İshâk Sa'lebe b. Meymûn el-Kûfî de güvenilir bir Şîî râvidir.²¹ Hocası gibi Sa'lebe hakkında da Sünnî literatürde bilgi bulunmaz.²² Bu rivayeti hem Ali hem de Sa'lebe'den aktaran Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Faddâl el-Kûfî'nin (öl. 224/838-9) de Şîî râvilerden²³ ve ilk musanniflerden²⁴ olduğu, Ehl-i hadis halkalarıyla ilişkili olmadığı bilinir.²⁵ Benzer şekilde isnaddaki diğer râvilerin de tamamı Şîî'dir.

Son olarak bu hadisin Şîî literatürde yer alan bir grup metninde Muâz b. Cebel'den "bir adam" şeklinde bahsedilmektedir. "Hüseyn b. Muhammed b. Semâ'a → İbn Ribât → İbn Müskân → Süleyman b. Hâlid" tarikiyle nakledilen hadiste Cafer es-Sâdık şöyle demiştir:

Bir adam Hz. Peygamber'e geldi ve 'Ey Allah'ın Resûlü! Bana İslâm'ın aslını, fer'ini ve zirvesini haber ver' dedi. Bunun üzerine Allah Resûlü 'Aslı namazdır. Fer'i zekattır. Zirvesi ise Allah yolunda cihattır' buyurdu. Adam 'Ey Allah'ın Resûlü! Bana hayır kapılarını haber ver' dedi. Allah Resûlü de 'Oruç kalkandır. Sadaka [vermek] günahları giderir. Kişinin gece yarısı uyanıp rabbine yakararak namaz kılması' dedi ve 'Onlar (gece namazı) için yataklarından kalkarlar, korkarak ve umarak rablerine yalvarırlar. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da infak ederler.'²⁶ ayetini okudu.²⁷

¹⁰ Tefrişî, *Nakdû'r-ricâl*, thk. Müessesetü Âli'l-beyt li-lhyâi't-Türâs (Kum: Müessesetü Âli'l-beyt li-lhyâi't-Türâs, 1418/1998), 2/359; Şâhrûdî, *Müstedrekâtü ilmi'r-ricâl* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1426/2006), 4/128.

¹¹ Necâşî, *Ricâl*, 183; Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 33/85.

¹² Berkî, *Ricâlü'l-Berkî*, nşr. Haydar Muhammed Ali el-Bağdâdî (Kum: Müessesetü'l-İmam Sâdık, 1391/1970), 99, 206; Tûsî, *Ricâl*, 215; Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl fî ilmi'r-ricâl*, thk. Muhammed Rıza el-Mâmekânî (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li-lhyâi't-Türâs, 1431/2011), 33/83-4.

¹³ Abdullah b. Müskân'ın Musa el-Kâzım'ın imâmeti döneminde vefat ettiği hakkında bk. Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadîs ve tafdîlü tabakâtî'r-ruvât*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Necf: Müessesetü'l-Hûî el-İslâmî, t.y.), 11/347.

¹⁴ Berkî, *Ricâl*, 147; Tûsî, *Ricâl*, 264, 362; Necâşî, *Ricâl*, 214-5, 274; İbn Davud, *Kitâbü'r-Ricâl*, thk. Muhammed Sâdık Âlü Bahri'l-Ulûm (Necf: Menşûrâtü'r-Rızâ, 1393/1972), 142.

¹⁵ Abdullah b. Müskân'a sadece İbn Hacer *Tebîrü'l-münebbih* isimli eserinde yer vermiş ve onun Şîî olduğunu belirtmiştir (*Tebîrü'l-münebbih bi tahrîril-müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 4/1292).

¹⁶ es-Secde 32/16.

¹⁷ Berkî, *Mehâsin*, 1/289. Rivayetin isnadsız nakledilen metni için bk. Tabersî, *Mişkâtü'l-envâr fî gurarî'l-ahbâr*, nşr. Sâlih el-Ca'ferî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1411/1911), 154.

¹⁸ Sadûk, *Fezâilü eşhürî's-selâse*, thk. Mirza Gulâm Rıza İrfâniyân (Beyrut: Dâru'l-Mecdi'l-Beyzâ, 1390/1976), 122. Ayrıca bk. Sadûk, *Men lâ yahruhü'l-fakîh*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1992), 2/75; Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 16/198; a.mlf., *Melâzü'l-ahyâr fî fehmi tehzîbi'l-ahbâr*, nşr. Mehdi er-Recâî (Kum: Mektebetü Âyetullah Ma'aşî, 1405/1985), 6/442.

¹⁹ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, nşr. Ali Ekber el-Gaffârî (Tahran: Dâru'l-Kütüb'l-İslâmiyye, 1407/1986), 4/151.

²⁰ Berkî, *Ricâl*, 166; Tûsî, *Ricâl*, 141, 246.

²¹ Berkî, *Ricâl* 261, 289; Keşşî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1427/2006), 247; Necâşî, *Ricâl*, 117-8; Tûsî, *Ricâl*, 174, 333.

²² Sünnî âlimleri arasında sadece İbn Hacer, bu râviye eserinde yer vermiş ve onun Şîî olduğunu belirtmiştir (*Lisânü'l-Mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002), 2/ 397).

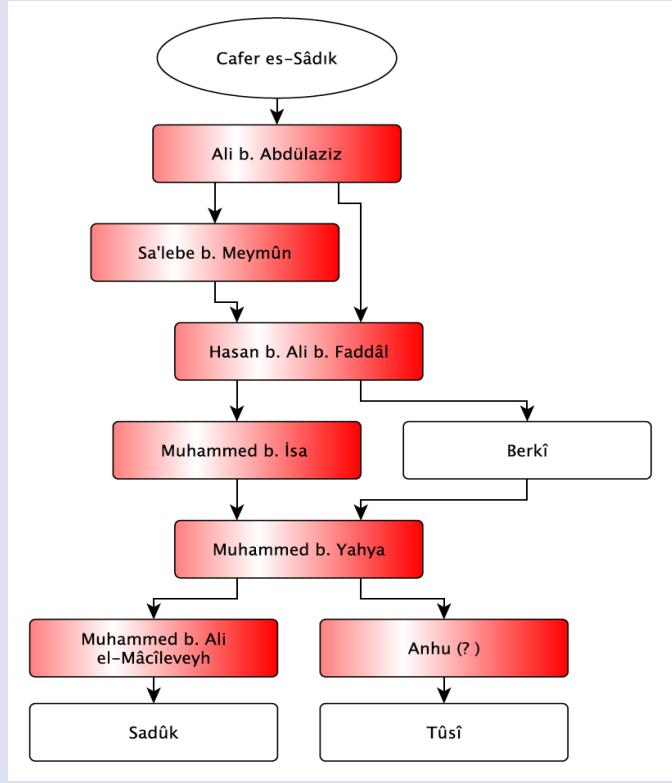
²³ Berkî, *Ricâl*, 329; Tûsî, *Ricâl*, 354.

²⁴ Necâşî, *Ricâl*, 36; Tûsî, *el-Fihrist*, nşr. Muhammed Sâdık Âlü Bahri'l-ulûm (Necf: Menşûrâtü's-Şerîf er-Rıza, t.y.), 48.

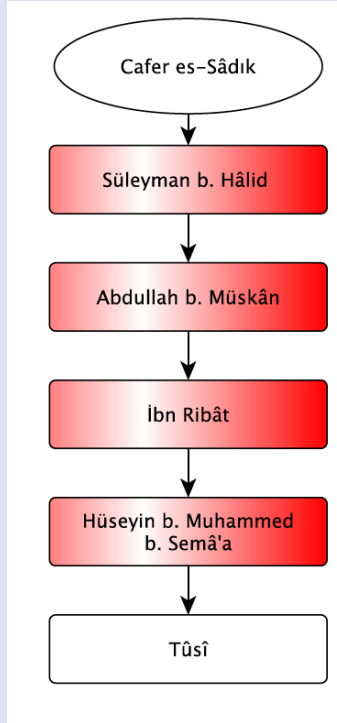
²⁵ İbn Hacer, onun Musa el-Kâzım ve Ali er-Rıza'dan hadis naklettiğini, ilk Şîî musanniflerden olduğunu söyler (*Lisân*, 3/ 75-6).

²⁶ es-Secde 32/16.

²⁷ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/242; Meclisî, *Melâzü'l-ahyâr*, 4/285-6.

Resim 2. İkinci Gruptaki Şîî Rivayetlerin İsnad Şeması²⁸
Figure 2. Isnād Diagram of Shī'ite Narrations in the Second Group

Resim 3. Üçüncü Gruptaki Şîî Rivayetlerin İsnad Şeması²⁹
Figure 3. Isnād Diagram of Shī'ite Narrations in the Third Group

²⁸ İsnad şemasında kırmızıyla gösterilen isimler Ehl-i hadis halkalarına katıldığı bilinmeyen Şîî râvilerdir.

²⁹ İsnad şemasında kırmızıyla gösterilen isimler Ehl-i hadis halkalarına katıldığı bilinmeyen Şîî râvilerdir.

Bu hadisi Cafer'den nakleden râviler, ilk gruptaki rivayetleri Bâkir'dan nakleden Süleyman b. Hâlid ve talebesi Abdullah b. Müskân'dır. Hadisi Abdullah b. Müskân'dan nakleden Ali b. el-Hasan b. Ribât el-Küfî (öl. ?) Bâkir, Sâdık ve Ali er-Rıza'nın (öl. 203/818) ashâbından,³⁰ sika ve Şîi bir râvidir.³¹ Kendisinden bu hadisi nakleden Hüseyin b. Muhammed b. Semâa (öl. ?) da hocası gibi sadece Şîi ders meclisleriyle irtibatlıdır. Dolayısıyla Muâz b. Cebel'in isminin zikredilmediği rivayet grubu da 2./8. asrın başlarından itibaren Şîi râviler arasında nakledilmiştir.

Şîi literatürde üç farklı metinle kaydedilen bu hadisin isnadlarından elde edilen bilgiler, ilgili rivayetin 2./8. asır boyunca Kûfe'deki ilim halkalarında nakledildiğini gösterir. Nitekim bu rivayeti nakleden râvilerin tamamı Şîi'dir ve Sünnî kaynaklarda haklarında herhangi bir bilgi yoktur. Bu da Şîi isnadlardaki râvilerin, rivayet faaliyetine katıldıkları dönemde sadece ekolün ilim meclislerinde hadis naklettiklerini ve Ehl-i hadis halkalarına katılmadıklarını gösterir. Bu râvilerin sadece Şîi ders meclislerindeki rivayet faaliyetlerine katılma şeklindeki tavırlarının bilinçli olup olmadığı konusunda elde net bir veri bulunmasa da bu durum bir grup Şîi râvinin, henüz iki ekolün ders halkalarının tamamen ayrılmadığı 2./8. asırda müstakilleşmenin ilk adımlarını atmaları bakımından önemlidir.

Şîi literatürde yer alan metinlere bakıldığında hadisler arasında mana ile rivayetten kaynaklanan basit farklılıklar olduğu görülmektedir. Ancak Şîi rivayetlerde dikkat çeken hususların başında Muhammed el-Bâkir'in Süleyman b. Hâlid, Cafer es-Sâdık'ın da Ali b. Abdülaziz'le aynı konuşmayı neredeyse aynı ifadelerle yapmasıdır. Yine bu iki imamdan nakledilen metinlerde, imamların ashâbına sorduğu sorular da aynı sıralamaya sahiptir. Aslında hem Bâkir hem de Sâdık'ın bu konuşmayı mezkûr râvilerle yapmaları imkân dâhilindedir. Ancak buradaki asıl mesele her iki imamın da aynı konuşmayı kelimesi kelimesine aynı şekilde yapmalarının, muhataplarının da aynı cevabı vermelerinin mümkün olup olmadığıdır. Soru-cevap formunda nakledilen bu özellikteki bir grup Şîi hadis araştırıldığında ise imamların aynı konuşmayı aynı sıralamayla farklı kişilerle yapmalarının zayıf bir ihtimal olduğuna ve bu durumun râvilerden kaynaklandığına işaret edilmiştir.³²

Şîi rivayetlerle ilgili işaret edilmesi gereken diğer bir mesele üçüncü gruptaki nakillerde neden Muâz b. Cebel'in isminin zikredilmediği ve kendisinden "bir adam" şeklinde bahsedildiğidir. Şîa'nın kaynaklarında Muâz hakkındaki bilgiler incelendiğinde, bu durumun mezhebin sahâbeye yönelik tavrından kaynaklandığı görülür. Her ne kadar Muâz, Tûsî tarafından Hz. Ali'nin ashâbı arasında zikredilmişse³³ de Tüsterî ve Hûî bunun doğru olmadığını söylemişlerdir.³⁴ Bu değerlendirmelerin muhtemel nedeni ise Muâz'ın, Ehl-i beyt aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı Şîa nezdinde olumsuz bir imaja sahip olmasıdır. Nitekim Şîi âlimlere göre Muâz Ehl-i beyt'e karşı zulmü tesis eden, Hz. Ali'nin halife olmasını engelleyen ve bu amaç doğrultusunda kendi aralarında anlaşarak bir sahife³⁵ yazan beş sahâbîden³⁶ biridir.³⁷

Hilafet tartışmaları nedeniyle Muâz'ın olumsuz bir imaja sahip olduğunu gösteren diğer bir nakilde, on iki kişinin Hz. Ebû Bekir'in Allah Resûlü'nün makamına geçmesini istemediği, bu nedenle onun cuma günü hutbe vermesini engellediği, ancak aralarında Muâz'ın da yer aldığı bir grubun Hz. Ömer eşliğinde kılıçlarıyla Ebû Bekir'i evinden alarak minbere çıkardığı anlatılır.³⁸ Bunun yanı sıra kaynaklarda Hz. Fatıma'nın, Hz. Ebû Bekir kendisine Fedek arazisindeki hakkını vermediğinde Muâz'dan yardım istediği, ancak onun bu yardımı karşılıksız bıraktığı da zikredilir.³⁹ Muâz'ın vefatından hemen önce Hz. Ali'ye karşı Hz. Ebû Bekir ve Ömer ile iş birliği yapması nedeniyle ağıladığına dair bir bilgi varsa da Şîi kaynaklar bunun doğru olmadığına işaret etmiştir.⁴⁰ Sonuç olarak Muâz, hilafet meselesinde Hz. Ebû Bekir'den yana olması, devam eden süreçte Hz. Ömer ile birlikte hareket etmesi ve Hz. Fatıma'nın yardım isteğini karşılıksız bırakması gibi nedenlerle Şîiler tarafından eleştirilmiştir. Bu da söz konusu rivayetlerde isminin neden "bir adam" şeklinde müphem bırakıldığını açıklamaktadır.

2. Sünnî Hadis Eserlerindeki İsnad ve Metinler

Hz. Peygamber ve Muâz b. Cebel arasında geçen bir konuşma sırasında nakledilen Sünnî rivayetlerin geniş bir isnad ağı vardır. Bu durum ilgili rivayetin Sünnî ve Şîi isnadlarında birbirinden farklı isimlerin yer almasıyla birlikte düşünüldüğünde söz konusu hadisin geçiş süreci ve buna bağlı olarak metnin değişime uğrayıp uğramadığı hakkında değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Ancak Sünnî tarikler incelendiğinde bir grup rivayetin Şîi hadisler gibi 2./8. asır boyunca Kûfe'deki ders halkalarında nakledildiği görülür. Bu isnadlardaki bazı râviler de Şîi eğilimlere sahip ve ekolün

³⁰ Tûsî, *Ricâl*, 141, 266, 362.

³¹ Necâşî, *Ricâl*, 251; Tefrişî, *Nakdû'r-ricâl*, 3/244.

³² Kuzudîşli, *Şîa ve Hadis*, 261-79.

³³ Tûsî, *Ricâl*, 46, 82.

³⁴ Tüsterî, *Kâmûsü'r-ricâl* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410/1990), 10/98; Hûî, *Mu'cem*, 19/203.

³⁵ Şîi kaynaklarda bu sahife "es-sahîfetü'l-mel'ûne", bu beş sahâbî de "ashâbü's-sahîfe" olarak nitelenir. Bk. Süleyman b. Kays, *Kitâbü Süleyman b. Kays el-Hilâlî*, thk. Muhammed el-Ensârî ez-Zencânî (Kum: Dâru'l-Hadî, 1405/1984), 1/187; 2/589.

³⁶ Ashâbü's-sahîfe olarak bilinen sahâbîler arasında Muâz b. Cebel dışında Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Sâlim mevlâ Huzeyfe vardır (Süleyman b. Kays, *Kitâbü Süleyman*, 1/187).

³⁷ Tüsterî, *Kâmûs*, 10/98; Şebesterî, *et-Tebyîn fî ashâbî'l-İmâm Emîri'l-mü'minin ve'r-ruvâti anhu* (Kum: el-Mektebetü't-Târihiyyetü'l-Muhtassa, 1428/2008), 3/187.

³⁸ Tabersî, *el-İhticâc alâ ehlî'l-leccâc* (Meşhed: Menşûrâtü Mürtezâ, 1402/1982), 1/79.

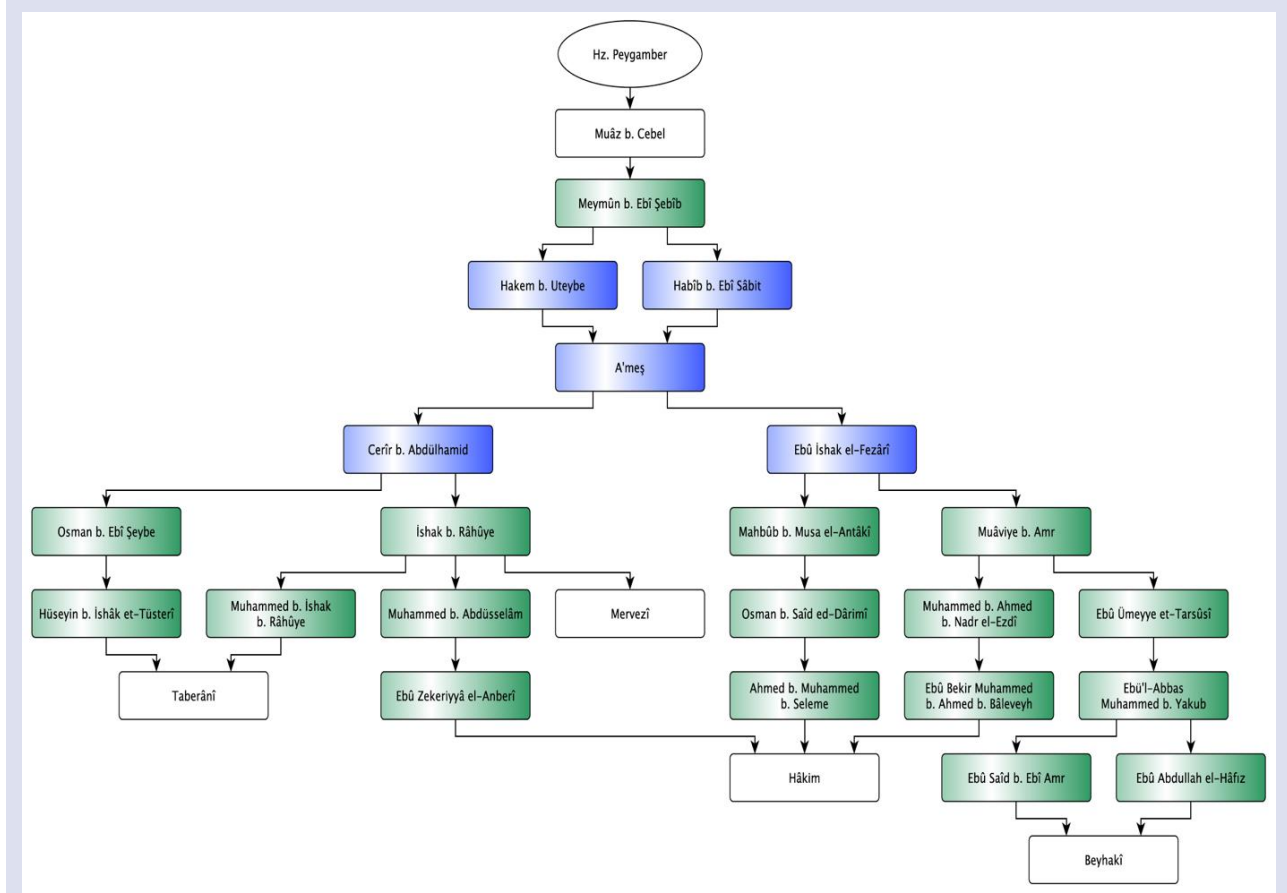
³⁹ Hûî, *Mu'cem*, 19/202-3.

⁴⁰ Tüsterî, *Kâmûs*, 10/98.

ders meclisleriyle ilişkilidirler. Dolayısıyla burada Kûfeli ve Şîî halkalarla irtibatlı râviler tarafından nakledilen Sünnî rivayetler ve isnadlar hakkında bilgi verilecektir.⁴¹

2.1. “→A’miş → Hakem b. Uteybe ve Habîb b. Ebî Sâbit” İsnadı

Kûfeli ve Şîî hadis halkalarıyla irtibatlı râvilerin naklettiği Sünnî rivayetlerin bir kısmı “...→ A’miş → Habîb b. Ebî Sâbit ve Hakem b. Uteybe → Meymûn b. Ebî Şebîb → Muâz b. Cebel → Hz. Peygamber” tarikiyle kaydedilmiştir. Mezkûr isnadla serdedilen nakilde Muâz b. Cebel şöyle demektedir:

Resim 4. “→A’miş → Hakem b. Uteybe ve Habîb b. Ebî Sâbit” Tarikiyle Nakledilen Sünnî Rivayetlerin İsnad Şeması⁴²
Figure 4. Isnâd Diagram of Sunnî Narrations Transmitted by Chain of “al-A’mash > Hakem b. Uteyba and Habîb b. Abî Thâbit”

Allah Resûlü’ne ‘Beni cennete sokacak, cehennemden de uzak tutacak bir ameli bana haber ver’ dedim. Allah Resûlü de ‘Sen büyük bir şey sordun. Bu [amel] Allah’ın kendisine kolay kıldığı kişiler için kolaydır. Allah’a ibadet edersin. Ona şirk koşmazsın. Farz olan namazı kılarırsın. Farz olan zekâtı verirsin. Ramazan orucunu tutarsın. Dilersen sana işin başı,

⁴¹ Bu rivayetin geçiş süreci ya da Şîî râviler arasındaki tanınırlığı hakkında bilgi vermeyen isnad ve metinler için bk. Ma’mër b. Râşid, *el-Câmi’*, thk. Habîburrahman el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1403/1985), 11/194; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnâût, vdğ. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998), 36/344-5; *Müsned*, 36/373; Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, thk. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî (Riyad: Dâru Belensiyye li’n-Neşri ve’t-Tevzî’), 1/144-6; İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1395/1975), “Fiten”, 12; Tirmizî, *el-Câmi’u’l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1418/1998), “İman”, 8; Bezzâr, *el-Bahru’z-zehhâr el-ma’rûf bi-Müsnedi’l-Bezzâr*, thk. Mahfûzu’r-rahmân Zeynüllah (Medine: Müessesetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1409/1988), 7/94; Nesâî, *Kitâbü’s-Süneni’l-kebir*, thk. Hasan Abdülmün’im eş-Şelebî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 10/214-5; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983), 22/103, 130-1, a.mlf., *Müsnedü’s-Şâmiyyîn*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1983), 2/358; 4/137-8; İbn Şâhîn, *et-Terğîb fi fezâil’l-a’mâl ve sevâbi zâlike*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2004), 128; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1416/1996), 5/156; İbn Bişrân, *el-Emâlî*, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yusuf el-Azâzî (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997), 355-6; Begavî, *Şerhu’s-sünne*, thk. Şuayb el-Arnâût, vdğ. (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1403/1983), 1/24-6.

⁴² İsnad şemasında mavileyle gösterilen isimler hem Sünnî hem de Şîî hadis halkalarıyla irtibatlı; yeşille gösterilen kişiler de sadece Ehl-i hadis’in ders meclislerine devam eden râvilerdir.

direği ve en yüce yerinin zirvesini haber vereyim?’ buyurdu. Ben de ‘Evet ya Resûlallah [haber ver]’ dedim. O da ‘İşin başı İslam, direği namaz, zirvesi ise Allah yolunda cihattır’ buyurdu.⁴³

Görüldüğü üzere bu rivayette Şîî nakillerden farklı olarak Muâz’ın Allah Resûlü’ne sorduğu bir sorudan bahsedilir. Hadisin bu kısmı Şîî rivayetlerde yer almamaktadır. Esasen Şîa’nın Muâz hakkındaki görüşleri düşünüldüğünde onun bu ifadelerinin yer almaması normaldir. Ayrıca rivayetin “Dilersen (...)” şeklinde başlayan kısmı ile ilk gruptaki Şîî rivayetlerin *el-Mehâsin*’deki metninin neredeyse aynı olduğuna da işaret edilmelidir. Hadisi nakleden râvilerle bakıldığında ise bu rivayeti Muâz’dan nakleden Ebû Nasr Meymûn b. Ebî Şebîb el-Küfî (öl. 83/702-3) Şîa’nın hadis meclisleriyle irtibatlı değildir.⁴⁴ Ancak Meymûn’dan sonraki üç tabakada yer alan râviler hem Şîî eğilimler taşımakla itham edilmiş hem de Küfe’deki Şîî cemaatle irtibatlı olup ders meclislerinde bulunmuşlardır. Öncelikle Meymûn’dan bu hadisi nakleden Hakem b. Uteybe (öl. 115/733) her iki ekolle de ilişkili râvilerdendir.⁴⁵ İclî (öl. 261/875), bir grup Sünnî âlimin sika kabul ettiği⁴⁶ Hakem b. Uteybe’nin Şîî eğilimler taşıdığını, ancak bu durumun ölümünden sonra ortaya çıktığını söylemekte,⁴⁷ İbn Kuteybe (öl. 276/889) de onu Şîî ricâl arasında zikretmektedir.⁴⁸ Öğrencisi Şu’be b. el-Haccâc (öl. 160/776) da onun Şîî görüşleri benimsediğini belirtir. Nitekim Şu’be Basra’ya geldiğinde ona “Bize ashâbının sikalarından hadis naklet” denilmiş, o da “Size ashâbımın sikalarından hadis nakledersem az sayıdaki birkaç Şîî’den nakletmiş olurum. [Onlar]: Hakem b. Uteybe, Seleme b. Küheyl, Habîb b. Ebî Sâbit ve Mansur’dur” demiştir.⁴⁹ Yine Süleyman eş-Şâzekûnî’nin (öl. 234/848) Yahya b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) vasıtasıyla naklettiğine göre Şu’be “Hakem [hilafet sıralamasında] Hz. Ali’yi, Ebû Bekir ve Ömer’in önüne geçirirdi” der. Bu nakle eserinde yer veren Zehebî (öl. 748/1348) “Şâzekûnî, kendisine güvenilebilecek biri değildir. Ben Hakem’in böyle bir durumu olduğunu zannetmiyorum” demiştir.⁵⁰ Zehebî bir başka eserinde de Şâzekûnî’nin zayıflığına işaret ederek Hakem’in Şîî eğilimlerinin aslı olmadığını ifade eder.⁵¹ Ancak erken dönem eserlerinde Hakem’in Şîî temayüllerinin bulunduğu dair vurgu açıktır.

Şîî ricâl eserlerinde erken dönemden itibaren Hakem b. Uteybe’ye Ali b. el-Hüseyin (öl. 94/712) Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır ve Cafer es-Sâdık’ın ashâbı arasında yer verilir.⁵² Buna rağmen Şîî ricâl âlimleri Hakem’i güvenilir kabul etmemiştir. Örneğin Keşşî’nin (öl. 4/10.asrın ilk yarısı) eserindeki bir nakilde Sâdık, Hakem b. Uteybe’nin babası Bâkır adına hadis uydurduğunu söyler. Bir başka nakilde de Ebû Basîr, Bâkır’a Hakem’in veled-i zina’nın şahitliğinin câiz kabul ettiğini söyleyince imam “Allahım sen onun günahlarını affetme” diyerek ona beddua ettiği anlatılır. Keşşî onun âmmenin⁵³ fakihlerinden ve Mürciî olduğuna dair değerlendirmelere eserinde yer vermiştir.⁵⁴ Çağdaş dönem Şîî ricâl eserlerinde de onun zayıf olduğu,⁵⁵ hatta Sünnî ulemanın Hakem’i sika kabul etmesinin de bu yargıyı desteklediği söylenir.⁵⁶ Şîî ricâl kaynaklarında Hakem b. Uteybe hakkında verilen bilgiler arasında en dikkat çeken nokta, râvinin isminin Hakem b. Ueyyne olarak da kaydedilmesidir.⁵⁷ Hakem b. Ueyyne başlığında ise her iki kimlik bilgisinin aynı şahsa

⁴³ Mervezî, *Ta’zîmü kadri’s-salât*, thk. Abdurrahman Abdülcebbar (Medine: Mektebetü’-d-Dâr, 1406/1986), 1/220-221; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 20/143; Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1411/1990), 2/86; 2/447-448; Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid (Riyâd: Mektebetü’-r-Rüşd li’-n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1423/2003), 7, 33-5.

⁴⁴ Şîî ricâl âlimlerinden Şâhrûdî, Meymûn b. Ebî Şebîb hakkında mezhebin kaynaklarında bilgi bulunmadığını söylemiştir (*Müstedrekât*, 8/48).

⁴⁵ İsnadında Hakem’in yer aldığı, ancak rivayetin Şîî çevrelerdeki tanınırlığı hakkında bilgi vermeyen nakilleri görmek için bk. Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Davud et-Tayâlisî*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hicr li’t-Tibâa ve’n-Neşr, 1419/1999), 1/455-6; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-Musannef fi’l-ehâdisi ve’l-âsâr*, nşr. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Dâru’t-Tâc, 1409/1999), 6/158; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/387-8; Hâris, *Buğyetü’l-bâhis an zevâidi Müsnedi’l-Hâris*, thk. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî (Medine: Merkezü Hidmeti’s-Sünne ve’s-Sîreti’n-Nebeviyye), 1/157-8; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 22/147-8; Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 4/299-300; 5/50; 6/93-4.

⁴⁶ İbn Sa’d, *Kitâbü’l-Tabakâtü’l-kebir*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1421/2001), 8/451; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas (Riyâd: Dâru’l-Hâdî, 1422/2002), 3/352; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1373/1953), 3/123.

⁴⁷ İclî, *Târîhu’s-sikât*, thk. Abdülmü’tî Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1405/1984), 1/126-7; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Evvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1404/1983), 7/119.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1389/1969), 624.

⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/138-9.

⁵⁰ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, vdğ. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1416/1996), 5/209.

⁵¹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’-a’lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru’t-Türâsi’l-Arabî, 1410/1990), 7/346.

⁵² Berkî, *Ricâl*, 72, 74; Tûsî, *Ricâl*, 112, 131, 184.

⁵³ Şîî âlimler, âmme ifadesiyle râvinin Ehl-i sünnet’ten olmasını kasteder. Bk. Bekir Kuzudişli, *Şîa ve Hadis Başlangıcından Kütüb-i Erbaa’ya Hadis Rivayeti ve İsnad* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 49-54.

⁵⁴ Keşşî, *Ricâl*, 182-3.

⁵⁵ Esterâbâdî, *Menhecü’l-makâl fi tahkiki ahvâlî’r-ricâl* (Kum: Müessesetü’l-Âli’l-Beyt li-İhyâ’i’l-Türâs, 1421/2001), 4/345; Tefrişî, *Nakdû’r-ricâl*, 4/142-3.

⁵⁶ Mâmekânî, *Tenkîhu’l-makâl*, 23/381-6.

⁵⁷ Esterâbâdî, *Menhecü’l-makâl*, 4/345; Şâhrûdî, *Müstedrekât*, 3/240; Hûî, *Mu’cem*, 7/182; Tüsterî, *Kâmûs*, 3/615.

ait olduğu ifade edilir.⁵⁸ Sünnî literatürde ise bu râvinin ismine Hakem b. Uyeyne şeklinde tesadüf edilmez. Tespit edilebildiği kadarıyla Hakem b. Uyeyne'ye eserinde yer veren tek isim modern araştırmacılarından Ekrem el-Fâlûcî'dir. O da ilgili yerde "Ben bu adamı tanımıyorum. Hakkında biyografik bilgi de bulamadım. Öyle zannediyorum ki bu adam Hakem b. Uteybe'dir" demiştir.⁵⁹

Hakem'in Şîî literatürdeki nakillerine bakıldığında onun Şîî düşünceleri benimsediğini gösteren çok sayıda hadisin yer aldığı görülür. Bunlardan birinde Hakem "Elbette bunda ince kavrayışlı (kavrama kabiliyeti olan)lar için nice ibretler vardır"⁶⁰ ayetinde kastedilenler arasında Muhammed el-Bâkır'ın yer aldığını açıklar.⁶¹ Ayrıca Hakem, Hz. Ali'nin ilmi ve muhaddes⁶² olması⁶³ ile diğer imamların bilgi kaynakları hakkındaki rivayetleri de nakletmiştir.⁶⁴ Yine onun Hz. Ali ve Hâricîler arasında gerçekleşen Nehrevan savaşı hakkındaki rivayetleri de naklettiği bilinir.⁶⁵

Sünnî ve Şîî literatürdeki bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde Hakem'in 2./8. asırda her iki ekolün ders halkalarıyla da irtibatlı olduğu net bir şekilde görülmektedir. Zehebî, Hakem'in Şîî temayülleri bulunduğu dair bilgilerin, güvenilir kabul etmediği Şâzekûnî vasıtasıyla nakledilmesi nedeniyle dikkate alınamayacağını belirtse de mezkûr râvinin mezhebin kaynaklarında çok sayıda hadisin yer alması ve ekolün ricâl âlimleri tarafından da tanınması onun Kûfe'deki Şîî hadis halkalarıyla olan irtibatının güçlü olduğunu gösterir. Ancak daha da önemlisi râvinin Hakem b. Uteybe ve Hakem b. Uyeyne şeklinde iki ayrı kimlik bilgisiyle kaydedilmesidir. Bu durum onun kriptorâvi,⁶⁶ yani Sünnî ve Şîî ders meclislerinde kimliğini farklı şekillerde tanıtan râvilerden olduğunu düşündürür. Sünnî ulemanın onun yalancılığına dair bir açıklaması bulunmasa⁶⁷ da Sâdık'ın, babası Muhammed el-Bâkır adına hadis uydurduğunu söylemesi Hakem'in kriptorâvi olma ihtimalini güçlendirmektedir. Zira yalan söyleme alışkanlığı olan birinin, farklı nedenlerle Sünnî ve Şîî topluluklar arasında kimliğini değiştirmesi ve gizlemesi de oldukça muhtemeldir.⁶⁸

Hakem b. Uteybe'nin yanı sıra Meymûn b. Ebî Şebîb'den bu hadisi nakleden Ebû Yahya Habîb b. Ebî Sâbit el-Kâhilî (öl. 119/737) de Kûfeli ve her iki ekolün ders meclisleriyle irtibatlı râvilerdendir. Sünnî ulemanın sika kabul ettiği⁶⁹ Habîb'in Şîî eğilimlere sahip olduğuna dair bilgi bulunmaz. Ancak Şu'be'nin Şîî hocalardan hadis aldığına dair yukarıda zikredilen açıklamasında Habîb b. Ebî Sâbit'in de ismi geçer. Mezhebin ricâl kaynaklarında da kendisine yer verilmiştir. Berkî onun Bâkır'ın,⁷⁰ Tûsî ise Hz. Ali ve Ali b. el-Hüseyin'in ashâbından olduğunu söyler.⁷¹ Muahhar dönem Şîî ricâl âlimlerinden Mâmekânî (öl. 1932), Tûsî'nin Habîb için "Kûfe'nin fakîhi" demesinin büyük bir övgü olduğunu, ancak bu râvinin âmmî ve zayıf kabul edildiğini belirtir.⁷² Habîb hakkındaki bu bilgiler, onun Şîî ders meclisleriyle bağının kuvvetli olmadığı izlenimini verse de mezhebin kaynaklarında kendisinden nakledilen çok sayıda hadis yer alır.⁷³ Bu da onun Şîî râvilerle ve ders meclisleriyle ilişkili olduğuna işaret eder.

Mezkûr rivayeti Habîb b. Ebî Sâbit ve Hakem b. Uteybe'den nakleden Süleyman b. Mihrân el-A'meş (öl. 148/765) de Kûfeli ve dönemindeki Şîî râvilerle irtibatlıdır. Sünnî ulemanın sika kabul ettiği A'meş, İclî tarafından teşeyyu' ile itham

⁵⁸ Esterâbâdî, *Menhecû'l-makâl*, 4/350; Mâzenderânî, *Münteha'l-makâl fî ahvâlî'r-ricâl* (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li-lhyâi't-Türâs, 1415/1995), 3/105; Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 23/400; Hûî, *Mu'cem*, 7/187.

⁵⁹ Fâlûcî, *el-Mu'cemû's-sağîr li-rivâti'l-imam İbn Cerîr et-Taberî*, thk. Ali Hasan Abdülhamid el-Eserî (Ürdün: I-II, Dâru'l-Eseriyye, 1425/2007), 1/130.

⁶⁰ el-Hicr 15/75.

⁶¹ Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 23/399-400.

⁶² Şîa'ya göre muhaddes olmak, bir kişinin peygamberlik iddiasından bulunmaksızın bir melekle konuşması, ondan ilham alması ya da ilham ve mükâşefe yoluyla Allah tarafından kalbine ilim ilkâ edilmesidir. Konuyla ilgili detaylı malumat için bk. Kuzudîşli, *Şîa ve Hadis*, 157-74.

⁶³ Saffâr, *Besâiru'd-derecât fî fezâilî Âli Muhammed*, thk. el-Hâc Mîrza Muhsin (Kum: Menşûrâtü'l-Mektebeti Âyetullah el-Uzmâ el-Mar'aşî, 1403/1983), 1/319-24; Küleynî, *el-Kâfî*, 1/370.

⁶⁴ Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, nşr. Hâşim er-Resûlî (Tahran: Mektebetü'l-İlmiyye, 1381/1960), 1/16; İrbilî, *Keşfü'l-ğümme fî ma'rifeti'l-eimme*, nşr. Hâşim er-Resûlî (Tebriiz: Mektebetü Benî Hâşim, 1382/1961), 2/121.

⁶⁵ Berkî, *Mehâsin*, 1/262.

⁶⁶ Sünnî ve Şîî hadis meclislerinde çeşitli nedenlerle kimliğini gizleyen ya da değiştiren râviler hakkındaki bilgiler için bk. Duman, *Ehl-i sünnet ve Şîa'da Müsterek Rivâyetlerin Tahlili*, 28.

⁶⁷ İsnadında Hakem'in de yer aldığı mevzu rivayetlerden bazıları için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966), 1/61; 2/130.

⁶⁸ Sünnî ve Şîî hadis halkalarında kimliğini gizleyen kriptorâvilerden bazıları için bk. Duman, *Ehl-i sünnet ve Şîa'da Müsterek Rivâyetlerin Tahlili*, 42, 71, 78, 124, 149-50, 162, 165.

⁶⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/362; Zehebî, *Siyer*, 5/288-9.

⁷⁰ Berkî, *Ricâl*, 70.

⁷¹ Tûsî, *Ricâl*, 61, 112, 185.

⁷² Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 17/342-4.

⁷³ Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Siffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kum: Menşûrâtü Mektebeti Âyetullah el-Mar'aşî en-Neceffî, 1403/1983), 144-5, 215-216, 324; Küleynî, *el-Kâfî*, 1/406; 2/308; 6/96; İbn Hayyûn, *Şerhu'l-ahbâr fî fezâilî'l-eimmeti'l-athâr*, thk. Muhammed Hüseyin el-Celâlî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1409/1988), 1/421; 2/52, 86, 526, 556; Sadûk, *el-Emâlî* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 1418/1997), 139, 306, 4045; Tûsî, *el-Emâlî*, thk. Kısmû'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (Kum: Dâru's-Sekâfe, 1414/1993), 218, 251, 474, 640.

edilmiş,⁷⁴ İbn Kuteybe'nin de Şîî râviler listesinde zikredilmiştir.⁷⁵ Şîî ricâl âlimlerine göre ise A'meş sika,⁷⁶ Sâdık'ın ileri gelen râvilerinden ve naklettiği hadislere itimat edilen bir râvidir.⁷⁷ Sünnî ve Şîî literatürdeki bu bilgilerden hareketle A'meş'in Şîî eğilimlerinin ileri boyutta olmadığı söylenmiştir.⁷⁸ Ancak Şîî ulemanın onu İmâmiyye'nin ileri gelen râvileri arasında görmesi ve mezhebin kaynaklarında 1300 hadisinin bulunması⁷⁹ A'meş'in Kûfe'deki Şîî cemaatle irtibatının güçlü olduğunu göstermektedir.⁸⁰

A'meş'ten bu hadisi nakleden râviler Ebû Abdullah Cerîr b. Abdülhamid ed-Dabbî el-Kûfî (öl. 188/804) ve Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. el-Hâris el-Fezârî'dir (öl. 188/804 [?]). Sünnî ulemanın güvenilir kabul ettiği⁸¹ Cerîr b. Abdülhamid'in teşeyyü' ile itham edildiği bilinmez. Bununla birlikte İbn Kuteybe bu râviyi Şîî ricâl arasında zikretmiş,⁸² Hatîb el-Bağdâdî de Cerîr'in hilafet sıralamasında Hz. Ali'yi Osman'ın önüne geçirdiğini söylemiştir.⁸³ Şîî ricâl eserlerinde ise bu râvi erken dönemde sadece Tûsî tarafından Sâdık'ın ashâbı arasında⁸⁴ kaydedilse de ağırlıklı olarak geç dönem eserleri hakkında bilgi vermekte ve âmmeden olduğu vurgulanmaktadır.⁸⁵ Bu noktada Mâmekânî'nin onun İmâmî olmadığına ve Şîî ashâbın kendisinden hadis nakletmediğine dair değerlendirmeleri,⁸⁶ Cerîr'in dönemindeki Şîî râviler ve ders meclisleriyle irtibatının zayıflığına işaret eder. A'meş'in diğer râvisi Ebû İshâk el-Fezârî'nin durumu da Cerîr ile benzerdir. Sünnî ulemanın Şîî eğilimlerinden söz etmediği bu râvi, Tûsî tarafından Cafer es-Sâdık'ın ashâbı arasında kaydedilmişse⁸⁷ de onun âmî muhaddislerden olduğu,⁸⁸ Şîî kaynaklarda hakkında övgü ya da yergi ifade eden herhangi bir kaydın bulunmadığı,⁸⁹ Şîî râviler tarafından bilinmezken Sünnîler nezdinde sika kabul edildiği ve rivayetlerinin delil olarak kullanıldığı anlatılır.⁹⁰ Görüldüğü üzere Cerîr b. Abdülhamid gibi Ebû İshâk el-Fezârî de dönemindeki Şîî râviler ve hadis halkalarıyla irtibatı yoğun olmayan bir isimdir. Muhtemelen bu durumun bir neticesi olarak mezkûr rivayet, Cerîr ve Ebû İshâk'tan sonra sadece Ehl-i hadis halkalarıyla irtibatlı râviler tarafından nakledilmiştir.

2.2. "Fitr b. Halife → Hakem b. Uteybe ve Habîb b. Ebî Sâbit" İsnadı

Sünnî kaynaklarda Kûfeli ve Şîî râvilerle irtibatlı isimlerin yer aldığı bir diğer isnad "Ali b. Abdülaziz el-Begavî → Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn → Fitr b. Halife → Habîb b. Ebî Sâbit ve Hakem b. Uteybe → Meymûn b. Ebî Şebîb → Muâz b. Cebel → Hz. Peygamber" tarihidir. Mezkûr isnadla nakledilen metinde Muâz b. Cebel şöyle söylemektedir:

Allah Resûlü ile birlikte Tebük seferine çıkmıştım. O'nu yalnızken gördüm ve bu durumu fırsat bildim, yola birlikte devam etmek için bineğimi ondan tarafa sürdüm ve 'Ey Allah Resûlü! Bana yaptığım zaman cennete gireceğim bir amel söyle' dedim. Allah Resûlü de 'Sen büyük bir şey sordun. Bu [amel] Allah'ın kendisine kolay kıldığı kişiler için kolaydır: Allah'a ibadet edersin. Ona şirk koşmazsın. Farz olan namazı kılarırsın. Farz olan zekâtı verirsin. Ramazan orucunu tutarsın' dedi. Ardından Allah Resûlü yürüdü, ben de yürüdüm ve 'Dilersen sana hayır kapılarını haber vereyim? Oruç kalkandır. Sadaka günahlar için bir kefarettir. Kişinin geceleyin namaz kılması. Ardından 'Onlar [gece namazı için] geceleri yataklarından kalkarlar'⁹¹ ayetini okudu. Sonra yürüdü, ben de yürüdüm. Ardından 'Sana işin başı, direği ve en yüce yerinin zirvesini haber vereyim mi? Allah yolunda cihat' buyurdu. Sonra yürüdü, ben de yürüdüm (...).⁹²

Bu rivayette Muâz, Allah Resûlü ile Tebük seferine çıktığı zaman ilgili konuşmayı yaptığını haber vermektedir. Mezkûr hadisi Hakem b. Uteybe ve Habîb b. Ebî Sâbit'ten nakleden Kûfeli râvi Ebû Bekr Fitr b. Halife el-Mahzûmî'dir (öl. 150/767-

⁷⁴ İclî, *es-Sikât*, 205.

⁷⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 624.

⁷⁶ İbn Davud, *er-Ricâl*, 106.

⁷⁷ Tûsî, *Ricâl*, 215; Hûî, *Mu'cem*, 9/294-295; Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 33/290-322.

⁷⁸ Muhammed Enes Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 172.

⁷⁹ Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 33/295.

⁸⁰ A'meş'in Ehl-i sünnet ve Şîa arasında belirsiz bir duruşa sahip olmasına ve 2./8. asırda Kûfe'de birden fazla toplumsal kimliğin sınırlarında gezindiğine dair değerlendirmeler için bk. Haider, *The Origins of The Shî'a: Identity, Ritual, and Sacred Space in Eighth-Century Kūfah* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 221-227.

⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/384; Buhârî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebir*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Han (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1/214; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/505-7; İclî, *es-Sikât*, 96; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarâdâb: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 6/145.

⁸² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 2/624.

⁸³ Hatîb, *Târîhu medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâi min gayri ehlihâ ve vâridihâ* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 8/190.

⁸⁴ Tûsî, *Ricâl*, 177.

⁸⁵ Tefrişî, *Nakdû'r-ricâl*, 1/334; Hûî, *Mu'cem*, 4/362; Tüsterî, *Kâmûs*, 2/584.

⁸⁶ Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 14/315-317.

⁸⁷ Tûsî, *Ricâl*, 156.

⁸⁸ Şebesterî, *el-Fâik fî rüvâti ashâbi'l-İmam es-Sâdık* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418/1997), 1/60.

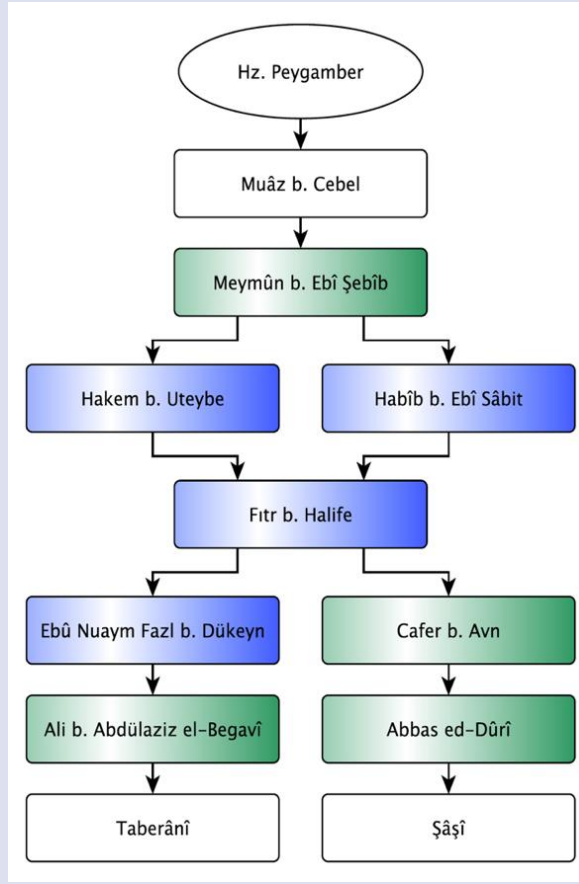
⁸⁹ Şâhrûdî, *Müstedrekât*, 1/190.

⁹⁰ Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 4/293-294.

⁹¹ es-Secde 32/16.

⁹² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 20/142-143.

8'den sonra).⁹³ O Sünnî münekkitlerin güvenilir kabul etmekle birlikte Şîî eğilimlerinden söz ettiği bir isimdir.⁹⁴ Yahya b. Maîn (öl. 233/848) onun için Şîî demiş,⁹⁵ İclî Fitr'ın az miktarda,⁹⁶ Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ise ileri derecede Şîî eğilimlerinin bulunduğundan bahsetmiştir.⁹⁷ Bunların yanı sıra Cüzcânî (öl. 259/873) ve Dârekutnî (öl. 385/995) Fitr'ın doğru yoldan saptığını, sika olmadığını ve hadislerinin delil değeri taşımadığını söyler.⁹⁸

Resim 5. “→ Fitr → Hakem b. Uteybe ve Habîb b. Ebî Sâbit” Tarihiyle Nakledilen Sünnî Rivayetlerin İsnad Şeması⁹⁹
Figure 5. Isnâd Diagram of Sunnî Narrations Transmitted by Chain of “Fitr > Hakem b. Uteyba and Habîb b. Abî Thâbit”

Fitr'ın Şîî görüşlere sahip olması bazı râvilerin ondan hadis naklinden uzak durmasına neden olmuştur. Örneğin Ebû Bekir b. Ayyâş (öl. 193/809) “Mezhebinin kötülüğünden dolayı Fitr'dan hadis nakletmeyi bıraktım” der.¹⁰⁰ Onun mezhebî görüşleriyle ilişkili bir diğer konu Kûfelilerin kendisinden Hz. Ali'nin faziletine dair hadisler nakletmesidir.¹⁰¹ Zehebî de Şîî Abbad b. Yakub el-Uşfurî'nin (öl. 250/864) *el-Menâkıb* isimli eserinde Fitr b. Halife'nin “Vücutumdaki her bir tüyün dili olup Ehl-i beyt sevgisiyle Allah'ı tesbih etmesi beni ne kadar çok sevindirir” şeklindeki ifadelerinin yer aldığını söylemiştir.¹⁰²

⁹³ Fitr b. Halife'den sadece Ehl-i hadis'in ders meclisleriyle irtibatlı râvilerin naklettiği bir başka nakil için bk. Şâşî, *el-Müsned*, thk. Mahfûzürrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Ahkâm, 1414/1993), 3/264-265.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed* (Mısır: Dâru'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Türâs, 1430/2009), 18/445; Ukaylî, *Kitâbü'd-Duafâ'i'l-kebîr*, nşr. Abdülmüt'î Emin Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 3/464; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/90; İbn Şâhîn, *Târîhu esmâi's-sikât*, thk. Subhî es-Sâmârrâî (Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1404/1984), 187.

⁹⁵ Yahya, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf (Suud: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1399/1979), 3/333; İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdümevcûd (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 7/145.

⁹⁶ İclî, *es-Sikât*, 385.

⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/145.

⁹⁸ Cüzcânî, *Ahvâlür-ricâl*, thk. Seyyid Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.), 95; Dârekutnî, *Süülâtü'l-Hâkim en-Nisâbü'r-licâl*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 264; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 3/10.

⁹⁹ İsnad şemasında maviyle gösterilen isimler hem Sünnî hem de Şîî hadis halkalarıyla irtibatlı; yeşille gösterilen kişiler de sadece Ehl-i hadis'in ders meclislerine devam eden râvilerdir.

¹⁰⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/464.

¹⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/146.

¹⁰² Zehebî, *Siyer*, 7/33.

Şîî ulemaya göre Fitr, Sâdik ve Bâkir'in ashâbından¹⁰³ itikadı sağlam bir râvidir.¹⁰⁴ Örneğin Mâmekânî onun İmâmî olduğunu ve Hz. Ali ile birlikte Cemel savaşına katıldığını¹⁰⁵ belirtir.¹⁰⁶ Şâhrûdî Fitr'in naklettiği hadislerinin, onun hüsnüne ve kemâline işaret ettiğini,¹⁰⁷ Hûî de Sâdik'in Fitr için dua ederek Allah'tan rahmet dilediğini haber verir.¹⁰⁸ Şebesterî ise onun hâlinin iyi olduğunu söylemiş ve Fitr için "hâfız" demiştir.¹⁰⁹

Sünnî ve Şîî ricâl âlimlerinin değerlendirmelerine bakıldığında Fitr b. Halife'nin 2./8. asırda her iki ekolle de irtibatlı râvilerden olduğu görülür. Sünnî münekkitlerin bu râviyle ilgili değerlendirmelerinden onun Şîî eğilimlerinin ileri boyutta olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mezhebin kaynaklarında da itikadının sağlamlığına yönelik vurguların bulunması bu yargıyı teyit eder. Ayrıca Şîî literatürde onun Hz. Ali ve Ehl-i beyt'in fazileti¹¹⁰ ile on iki imam rivayetlerinin¹¹¹ râvisi olarak anılması, mezhebin kaynaklarında azımsanmayacak miktarda rivayetinin yer alması Fitr b. Halife'nin Şîî râvilerle olan sıkı irtibatını da göstermektedir.¹¹²

Fitr b. Halife gibi ondan bu hadisi nakleden Kûfeli öğrencisi Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (öl. 219/834) de hem Sünnî hem de Şîî hadis meclisleriyle ilişkili râvilerdendir. Ehl-i sünnet kaynaklarında sika, sebt, mutkin, hucce gibi ifadelerle Fazl b. Dükeyn'in güvenilirliğine işaret edilir.¹¹³ Doğrudan teşeyyü' ile itham edildiği bilinmese de İbn Kuteybe onu Şîî ricâl arasında kaydetmiş,¹¹⁴ İbnü'l-Esîr de Fazl için "O Şîî'dir" demiştir.¹¹⁵ Zehebî de onun Şîî eğilimlerinin ileri derecede olmadığını,¹¹⁶ aşırılığa ve sebbe varmadığını belirtir.¹¹⁷ Şîî ulema ise Fazl b. Dükeyn'in meşhur muhaddislerden olduğunu,¹¹⁸ sika ve hafız kabul edildiğini söylemiştir.¹¹⁹ Mâmekânî'ye göre Fazl İmâmî'dir ve hakkındaki değerlendirmeler onun âmmî olmadığını gösterir.¹²⁰ Benzer şekilde Şâhrûdî de Fazl'ın hadislerinin tamamının akidesinin sağlam ve İmâmî olduğuna işaret ettiğini söyler.¹²¹ Gerçekten de Fazl'ın Şîî literatürdeki rivayetleri onun Şîî eğilimleri hakkında fikir verir. Nitekim Fazl'ın mezhebin hadis kaynaklarında çok fazla rivayeti bulunmaktadır.¹²² Özellikle bu rivayetler arasında Ehl-i beyt'in konumunu öne çıkaran nakilleri dikkat çeker. Örneğin Fazl "(İman, ibadet ve hayır) yarışlarında öne geçenler(e gelince) onlar ahirette (mükafatta da) önde gidenlerdir"¹²³ ayetinde Hz. Ali ve Şâ'a'nın kastedildiğine dair naklin râvilerindedir.¹²⁴ Bunun yanı sıra o tathir ayetinin¹²⁵ Hz. Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'i kapsadığını söyler,¹²⁶ ayrıca Hz. Ali¹²⁷ başta olmak üzere Ehl-i beyt'in fazileti hakkındaki rivayetleri de nakleder.¹²⁸ Yine o da hocası Fitr gibi on iki imam hadislerini rivayet etmiştir.¹²⁹ Tüm bunlar Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'in Şîî temayülleri bulunduğunu ve dönemindeki Şîî râvilerle de irtibatının güçlü olduğunu göstermektedir.

¹⁰³ Tûsî, *Ricâl*, 270.

¹⁰⁴ Şîî ricâl âlimlerinin genelinden farklı olarak sadece Tüsterî, Fitr'in İmâmî olamayacağını söyler (*Kâmûs*, 8/448).

¹⁰⁵ Tüsterî, Fitr'in Hz. Ali ile birlikte Cemel savaşına katılmadığını söyler (*Kâmûs*, 8/448).

¹⁰⁶ Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 2/16.

¹⁰⁷ Şâhrûdî, *Müstedrekât*, 6/226.

¹⁰⁸ Hûî, *Mu'cem*, 14/364.

¹⁰⁹ Şebesterî, *el-Fâik*, 2/576.

¹¹⁰ İbn Ukde, *Fezâilü Emîri'l-mü'minîn*, thk. Abdürrezzak Muhammed Hüseyin Hırzûddîn (Kum: Delîl-i Mâ, 1423/2003), 83, 115; Taberî, *Delâilü'l-İmâme*, thk. Kısmû'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye (Kum: Müessesetü'l-Bi'se, 1412/1992), 442, 445.

¹¹¹ Nu'mânî, *Kitâbü'l-Gaybe*, thk. Ali Ekber Gaffârî (Tahran: Neşr-i Sadûk, 1397/1976), 106; Tûsî, *el-Gaybe*, thk. İbâdullah et-Tahrânî, vdğ. (Kum: Dârü'l-Ma'ârifü'l-İslâmiyye, 1411/1990), 132-133; Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ bi-a'lâmî'l-hüdâ* (Kum: Müessesetü Ehlî'l-beyt, 1416/1996), 2/162.

¹¹² Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, 216; Cevherî, *es-Sakîfe ve Fedek*, Küleynî, *el-Kâfi*, 2/164; 5/55; Sadûk, *el-Hisâl*, 1/145; Tûsî, *el-Emâlî*, 254, 476; Âmilî, *Vesâilü's-Şâ'a*, 15/142; 16/67.

¹¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/524; Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi'*, 18/436-437; İclî, *es-Sikât*, 1/383; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/62.

¹¹⁴ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 648.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Amr b. Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997), 6/10.

¹¹⁶ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-dufâf*, nşr. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî (Katar: İdâretü'l-İhyâ't-Türâsî'l-İslâmiyye, 1407/1987), 2/102.

¹¹⁷ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fi nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1383/1963), 3/350.

¹¹⁸ Mirza en-Nürî, *Müstedrekü'l-Vesâil*, 26/302; Şâhrûdî, *Müstedrekât*, 6/204.

¹¹⁹ Mâzenderânî, *Münteha'l-makâl*, 6/195-196.

¹²⁰ Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl*, 2/16.

¹²¹ Şâhrûdî, *Müstedrekât*, 6/204.

¹²² Fazl'ın Şîî literatürdeki rivayetlerden bazıları için bk. Küleynî, *el-Kâfi*, 6/465; Sadûk, *el-Emâlî*, 218; a.mlf., *Sevâbü'l-a'mâl*, thk. Ahmed el-Mâhûzî (Kum: Merkezü'r-Resâilü'l-Kasîra, 1435/2014), 24; a.mlf., *Me'âni'l-ahbâr*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1402/1982), 331; Şerif er-Radî, *Hasâisü'l-eimme*, thk. Muhammed Hâdî el-Eminî (Meşhed: Mecma'u'l-Buhûsü'l-İslâmî, 1406/1985), 52; Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 4/152; 9, 327; a.mlf., *el-Emâlî*, 172, 635.

¹²³ el-Vâkıa 56/10.

¹²⁴ Müfîd, *el-Emâlî*, 298; Tûsî, *el-Emâlî*, 72; Taberî, *Beşâretü'l-Mustafâ li-Şiati'l-Mürtezâ* (Necf: Menşûrâti'l-Mektebeti'l-Haydariyye, 1383/1963), 89; Bahrânî, *el-Burhân*, 5/203.

¹²⁵ el-Ahzâb 33/33.

¹²⁶ İbn Hayyûn, *Şerhu'l-ahbâr*, 2/338-9.

¹²⁷ Fitr, Hz. Ali'nin faziletinin yanı sıra onunla ilgili çok sayıda olayı da haber veren bir isimdir. Bk. Müfîd, *el-Emâlî*, nşr. Muhsin Üstâdûlî, vdğ. (Kum: Menşûrâtu Cemâati'l-Müderrişin fi'l-Havzati'l-İlmiyye, 1413/1992), 1/14; Tûsî, *el-Emâlî*, 52, 476, 479.

¹²⁸ Sadûk, *el-Emâlî*, 595; Taberî, *Delâilü'l-İmâme*, 464.

¹²⁹ Nu'mânî, *el-Gaybe*, 107; İbn Hayyûn, *Şerhu'l-ahbâr*, 1/109, 229, 467; 2/281.

Sonuç

Sünnî ve Şîî isnadları araştırıldığında “İslam’ın aslı namaz, fer’i zekat, zirvesi Allah yolunda cihattır” rivayetinin 2./8. asır boyunca Kûfe’de her iki ekolün hadis halkalarında nakledildiği tespit edilmiştir. Ancak bu rivayeti Şîî meclislerde nakleden râvilerin, Ehl-i hadis’in ilim meclisleriyle irtibatlı olmadığı ve sadece Şîî halkalarda hadis naklettiği görülmüştür. Bu durum henüz iki ekolün ders halkalarının birbirinden ayrılmadığı 2./8. asırda bir grup Şîî râvinin sadece kendi meclislerinde hadis naklettiğini, bir anlamda müstakilleşme sürecini başlattıklarını göstermesi nedeniyle önemlidir.

Şîî rivayetlerin, Ehl-i hadis halkalarıyla irtibatlı olmayan râviler tarafından nakledilmesi iki ihtimale işaret edilmelidir. İlk ihtimale göre bu hadis Sünnî halkalardan Şîî meclislere intikal etmemiş, Muhammed el-Bâkir ve Cafer es-Sâdık tıpkı Allah Resûlü gibi ashâbından birileriyle yaptığı konuşmalar sırasında ilgili hadisi rivayet etmiştir. Ancak bu aklen mümkün görünmekle birlikte zayıf bir ihtimaldir. Çünkü Şîî literatürdeki üçüncü grup rivayetler, Cafer es-Sâdık’ın Hz. Peygamber ve Muâz b. Cebel arasındaki konuşmayı Şîî cemaate naklettiğini haber verir. Dolayısıyla Şîî râvilerin Ehl-i hadis halkalarında nakledilen rivayetlerden haberi vardır. Ayrıca üçüncü gruptaki Şîî hadisleri Cafer’den nakleden Süleyman b. Hâlid ve Abdullah b. Müskân, aynı zamanda diyalog formundaki rivayetleri de nakletmektedir. Buna göre Şîî râvilerin, Muâz’ı Hz. Ali ve Ehl-i beyt karşıtı bir sahâbî olarak konumlandırmaları nedeniyle Cafer’den dinledikleri bu hadisi ekolün ders meclislerinde imam ve ashâbı arasında geçen bir konuşma şeklinde naklettikleri, üçüncü gruptaki hadisleri naklederken de Muâz’ın ismini “bir adam” şeklinde kararttıkları anlaşılmaktadır.

Rivayetin intikal süreci hakkındaki ikinci ihtimale göre bu hadis, 2./8. asrın başından itibaren şöhret bulduğu Kûfe’deki Ehl-i hadis halkalarından Şîî meclislere geçmiştir. Hadisin Ehl-i Sünnet’ten Şîî’ye geçişinde ise Sünnî isnadlardaki Kûfeli ve Şîî ilim halkalarıyla da sıkı irtibatlı olduğu tespit edilen Hakem b. Uteybe, Habîb b. Ebî Sâbit, Süleyman b. Mihrân el-A’meş, Fitr b. Halife ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn rol oynamıştır. Muhtemelen bu râviler, bizzat Şîî râvilere ya da onların da bulunduğu ders meclislerinde mezkûr hadisi nakletmiş, böylece rivayetin Şîî halkalara intikalini sağlamışlardır. Hadisin geçişinde rol oynayan bu râvilerin farklı derecelerde de olsa Şîî temayüllerinin bulunması, Ehl-i sünnet ve Şîî arasındaki bilgi intikallerine katkı sağlayan râvilerin nitelikleri hakkında da bilgi vermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte mezkûr râvilerden Hakem’in iki ekolün hadis halkalarında kendini farklı kimlik bilgileriyle tanıtmayı, rivayet geçişlerinde kriptorâvilerin de etkin olduğunu göstermektedir.

Hadisin Şîî halkalardan Sünnî meclislere geçme ihtimalinin ne olduğuna da işaret edilmelidir. Daha önce de işaret edildiği gibi bu hadisin Şîî metinlerini nakleden râviler sadece kendi meclislerinde hadis rivayet eden kimselerdir. Ancak daha da önemlisi bu rivayeti Ehl-i hadis halkalarında nakleden râvilerin önemli bir kısmı, Şîî râvilerle ve cemaatle irtibatı bulunmayan kimselerdir. Ayrıca Sünnî kaynaklarda bu hadisin az da olsa Kûfeli olmayan tarihlerinin bulunması da ilgili naklin Şîî meclislerden Ehl-i hadis halkalarına geçtiği ihtimalinin söz konusu olamayacağını göstermektedir.

Son olarak bu hadis, rivayetlerin Sünnî halkalardan Şîî meclislere geçişinden sonra ne gibi değişikliklere uğradığını da ortaya koymaktadır. Nitekim Allah Resûlü ve sahâbî Muâz b. Cebel’in bu konuşması, Şîî halkalara intikalinin ardından imam ve ashâbı arasındaki bir diyaloga dönüşmüştür. Bir diğer ifadeyle hadise konu olan otorite ve şahısların rollerinde bir değişim yaşanmıştır. Zira Allah Resûlü’nden nakledilen bu rivayet, Şîî’nin söz ve fillerini hadis olarak kabul ettiği imamlara atfedilmiş; Muâz’ın yerini ise Bâkir ve Sâdık’ın ashâbından olan râviler almıştır. Bu da Ehl-i sünnet ve Şîî arasında yaşanan rivayet geçişlerinde imamların konumu ve sahâbeye yaklaşım gibi iki ekol arasında ihtilafa neden olan konularda Şîî râvilerin itikadî görüşleri doğrultusunda hadisin metninde birtakım değişiklikler yaptığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abd b. Humejd, Ebû Muhammed el-Kissî. *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humejd*. thk. Mustafa b. el-Adevî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Belensiyye li’n-Neşri ve’t-Tezîr, 1423/2002.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnâût – Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*. thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas. 3 Cilt. Riyad: Dâru’l-Hâdî, 1422/2002.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed*. Mısır: Dâru’l-Felâh li’l-Bahsi’l-İlmî ve Tahkîki’t-Türâs, 1430/2009.
- Âmilî, Muhammed b. el-Hasan el-Hürr. *Tafsîlü vesâilî’s-Şîa ilâ tahsîli mesâilî’s-şerîa*. 25 Cilt. Kum: Mektebetü Ehlil’-beyt, 1419/1988.
- Ayyâşî, Ebû’n-Nadr Muhammed b. Mes’ûd. *Tefsîru’l-Ayyâşî*. nşr. Hâşim er-Resûlî. 2 Cilt. Tahran: Mektebetü’l-İlmiyye, 1381/1960.
- Bahrânî, Seyyid Hâşim b. Süleyman. *el-Burhân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, 5 Cilt. Kum: Müessesetü’l-Bî’sse, 1426/1995.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes’ûd. *Şerhu’s-sünne*. thk. Şuayb el-Arnâût – Muhammed Züheyr eş-Şâviş. 16 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1403/1983.
- Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid. *Kitâbü’l-Mehâsin*. 2 Cilt. Kum: Dâru’l-Kütübü’l-İslâmiyye, 1372/1951.
- Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid. *Ricâlü’l-Berkî*. nşr. Haydar Muhammed Ali el-Bağdâdî. Kum: Müessesetü’l-İmam Sâdık, 1391/1970.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *Şuabü’l-İmân*. thk. Abdülalî Abdülhamid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd li’n-Neşri ve’t-Tezîr, 1423/2003.

- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *el-Bahru'z-zehâr el-ma'rûf bi-Müsnedi'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzu'r-rahmân Zeynü'llah. 20 cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*. nşr. Muhammed Abdülmüid Han. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Cevherî, Ebû Bekir Ahmed b. Abdülaziz. *es-Sakîfe ve Fedek*. thk. Muhammed Hâdî el-Emînî. Tahran: Mektebetü Naynava el-Hadîsiyye, y.y.
- Cüzcânî, Ebû İshak İbrahim b. Yakub. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Seyyid Subhî el-Bedrî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sûâlâtü'l-Hâkim en-Nîsâbü'rî li'd-Dârekutnî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
- Duman, Ayşe Nur. *Ehl-i sünnet ve Şîa'da Müşterek Rivâyetlerin Tahlili -Küleynî'nin el-Kâfi İsimli Eserinin Usûl Bölümü Örneği-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ehvâzî, Hüseyin b. Saîd. *Kitâbü'z-Zühed*. thk. Celâlüddîn Ali es-Sağîr. Beyrut: Dâru'l-A'râf li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1413/1993.
- Esterâbâdî, Mîrzâ Muhammed b. Ali. *Menhecü'l-makâl fî tahkiki ahvâlî'r-ricâl*. 7 Cilt. Kum: Müessesetü' Âlî'l-Beyt li-lhyâi't-Türâs, 1421/2001.
- Fâlûcî, Ekrem b. Muhammed. *el-Mu'cemû's-sağîr li-ruvâti'l-imam İbn Cerîr et-Taberî*. thk. Ali Hasan Abdülhamid el-Eserî. 2 cilt. Ürdün: Dâru'l-Eseriyye, 1425/2007.
- Haider, Najam. *The Origins of The Shi'a: Identity, Ritual, and Sacred Space in Eighth-Century Kūfah*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâi min gayri ehlihâ ve vâridihâ*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Hilâlî, Süleym b. Kays. *Kitâbü Süleym b. Kays el-Hilâlî*. thk. Muhammed el-Ensârî ez-Zencânî. Kum: Dâru'l-Hadî, 1405/1984.
- Hûî, Ebû'l-Kâsım b. Ali Ekber. *Mu'cemû ricâlî'l-hadîs ve tafdü'l tabakâti'r-ruvât*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 24 Cilt. Necef: Müessesetü'l-Hûî el-İslâmî, t.y.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd – Ali Muhammed Muavviz. 10 Cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Bişrân, Abdülmelik b. Muhammed. *el-Emâli*. nşr. Âdil b. Yusuf el-Azâzî. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- İbn Davud, Takiyyüddîn Hasan b. Ali. *Kitâbü'r-Ricâl*. thk. Muhammed Sâdik Âlü Bahri'l-Ulûm. Necef: Menşûrâtü'r-Rızâ, 1393/1972.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1373/1953.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. nşr. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1409/1989.
- İbn Ebî Üsâme, Ebû Muhammed Hâris b. Muhammed et-Temîmî. *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*. thk. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî. 2 Cilt. Medine: Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sireti'n-Nebeviyye.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Tebîrü'l-müntebih bi tahrîrîl-müştebih*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Hayyûn, Numan b. Muhammed. *Şerhu'l-ahbâr fî fezâilî'l-eimmeti'l-athâr*. thk. Muhammed Hüseyin el-Celâlî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1409/1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmüid Hân. 10 Cilt. Haydarâdâb: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1389/1969.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1395/1975.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. nşr. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. *Târîhu esmâi's-sikât*. thk. Subhî es-Sâmârrâî. Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. *et-Terğîb fî fezâilî'l-a'mâl ve sevâbi zâlike*. thk. Muhammed Hasan Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbn Ukde, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Fezâilü Emîri'l-mü'minîn*. thk. Abdürrezzak Muhammed Hüseyin. Kum: Delîl-i Mâ, 1423/2003.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkin*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Amr b. Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *Târîhu's-sikât*. thk. Abdülmü'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984.
- İrbilî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsa. *Keşfü'l-ğumme fî ma'rifeti'l-eimme*. nşr. Hâşim er-Resûlî. 2 Cilt. Tebriz: Mektebetü Benî Hâşim, 1382/1961.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâti'l-asfiyâ*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Keşşî, Ebû Amr Muhammed b. Ömer. *İhtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl*. nşr. Cevâd el-Kayyûmî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1427/2006.
- Kuzudîşli, Bekir. *Şîa ve Hadis Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Küleynî, Muhammed b. Yakub. *el-Kâfi*. 8 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 1428/2007.

- Mâmekânî, Abdullah. *Tenkîhu'l-makâl fî ilmi'r-ricâl*. thk. Muhammed Rıza el-Mâmekânî. 34 Cilt. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li-lhyâit-Türâs, 1431/2011.
- Ma'mer b. Râşid. *el-Câmi'* (Abdürrezzak b. Hemmâm'ın *Musannefi* içerisinde). thk. Habîburrahman el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1985.
- Mâzenderânî, Muhammed b. İsmail. *Münteha'l-makâl fî ahvâlî'r-ricâl*. 7 Cilt. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li-lhyâit-Türâs, 1415/1995.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed. *Mir'âtü'l-ukûl fî şerhi ahbârî'r-Resûl*. nşr. Hâşim er-Resûlî. 26 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed. *Bihâru'l-envârî'l-câmi'a li-düreri ahbârî'l-eimmeti'l-athâr*. 111 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed. *Melâzû'l-ahyâr fî fehmi tehzi'bi'l-ahbâr*. nşr. Mehdî er-Recâî. 16 Cilt. Kum: Mektebetü Âyetullah Mar'aşî, 1405/1985.
- Mervezî, Ebû Abdullah Muhammed b. en-Nasr. *Ta'zîmü kadri's-salât*. thk. Abdurrahman Abdülcebbâr. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1406/1986.
- Mirza en-Nûrî, Hüseyin b. Muhammed. *Müstedrekü'l-Vesâil ve müstenbitü'l-mesâil*. thk. Müessesetü Âli'l-Beyt. 28 Cilt. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1408/1987.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1983.
- Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed. *el-Emâli*. nşr. Muhsin Üstâdüdî – Ali Ekber el-Gaffârî. Kum: Menşûrâtü Cemâatî'l-Müderrişin fi'l-Havzati'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Nasr b. Müzâhim, Ebû'l-Fazl b. Seyyâr. *Vak'atü Siffin*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Kum: Menşûrâtü Mektebeti Âyetullah el-Mar'aşî en-Necefî, 1403/1983.
- Necâşî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. thk. Musa ez-Zencânî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418/2005.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Kitâbü's-Süneni'l-kebir*. thk. Hasan Abdülmün'im. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nu'mânî, Muhammed b. İbrahim. *Kitâbü'l-Gaybe*. thk. Ali Ekber Gaffârî. Tahran: Neşr-i Sadûk, 1397/1976.
- Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *Fezâilü eşhürî's-selâse*. thk. Mirza Gulâm Rıza İrfânîyân. Beyrut: Dâru'l-Mecdi'l-Beyzâ, 1390/1976.
- Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *Me'âni'l-ahbâr*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1402/1982.
- Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *el-Hisâl*. thk. Ali Ekber Gaffârî. 2 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1403/1983.
- Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *el-Hisâl*. thk. Ali Ekber Gaffârî. 2 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1403/1983.
- Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *Men lâ yahruhü'l-fakih*. thk. Ali Ekber el-Gaffârî. 4 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1992.
- Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *el-Emâli*. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 1418/1997.
- Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali. *Sevâbü'l-a'mâl*. thk. Ahmed el-Mâhûzî. 2 Cilt. Kum: Merkezü'r-Resâilî'l-Kasîra, 1435/2014.
- Saffâr, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan. *Besâiru'd-derecât fî fezâili Âli Muhammed*. thk. Mîrza Muhsin. Kum: Menşûrâtü'l-Mektebeti Âyetullah el-Mar'aşî, 1403/1983.
- Şâhrûdî, Ali en-Nemâzî. *Müstedrekâtü ilmi'r-ricâl*. 8 cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1426/2006.
- Şâşî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb. *el-Müsned*. thk. Mahfûzürrahman Zeynullah. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Ahkâm, 1414/1993.
- Şebesterî, Abdülhüseyin. *el-Fâik fî rüvâti ashâbi'l-İmam es-Sâdik*. 2 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418/1997.
- Şebesterî, Abdülhüseyin. *et-Teybîn fî ashâbi'l-İmâm Emîri'l-mü'minin ve'r-ruvâti anhu*. Kum: el-Mektebetü't-Târîhiyyeti'l-Muhtassa, 1428/2008.
- Şerif er-Radî, Muhammed b. el-Hüseyin. *el-Mecâzâtü'n-nebeviyye*. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001.
- Şerif er-Radî, Muhammed b. el-Hüseyin. *Hasâisü'l-eimme*. thk. Muhammed Hâdî el-Emînî. Meşhed: Mecma'u'l-Buhûsî'l-İslâmî, 1406/1985.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Müsnedü's-Şâmiyyin*. thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Delâilü'l-imâme*. thk. Kismü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye. Kum: Müessesetü'l-Bi'se, 1412/1992.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Ebî'l-Kâsım el-Âmilî. *Beşâretü'l-Mustafâ li-Şiatî'l-Mürtezâ*. Necef: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Haydariyye, 1383/1963.
- Tabersî, Ahmed b. Ali. *el-Ihticâc alâ ehli'l-İecâc*. 2 Cilt. Meşhed: Menşûrâtü Mürtezâ, 1402/1982.
- Tabersî, Ebû'l-Fazl Ali b. el-Hasan. *Mişkâtü'l-envâr fî gurari'l-ahbâr*. nşr. Sâlih el-Ca'ferî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1411/1911.
- Tabersî, Ebû Ali Fazl b. Hassân. *İ'lâmü'l-verâ bi-a'lâmi'l-hüdâ*. 2 Cilt. Kum: Müessesetü Ehli'l-Beyt, 1416/1996.
- Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud. *Müsnedü Ebî Davud et-Tayâlisî*. thk. Muhammed et-Türkî. 4 Cilt. Cize: Dâru Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1419/1999.
- Tefrişî, Mustafa b. el-Hüseyin. *Nakdû'r-ricâl*. thk. Müessesetü Âli'l-Beyt. 5 Cilt. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li-lhyâit-Türâs, 1418/1998.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-kebir*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1418/1998.
- Topgül, Muhammed Enes. *Hadis Râvilerinde Şillik Eğilimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Topgül, Muhammed Enes. "Sünnî-Şii İkilimine Farklı Bir Bakış: Yeniden İnşa Edilen Hadis Bağlamları". *İslam Araştırmaları Dergisi* 41/2 (2019), 45-83.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan. *Ricâlü't-Tûsî*. thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1430/2010.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan. *Tehzîbü'l-ahkâm*. nşr. Ali Ekber el-Gaffârî. 10 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1407/1986.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan. *el-Fihrist*. nşr. Muhammed Sâdik Âlü Bahri'l-Ulûm. Necef: Menşûrâtü's-Şerîf er-Rıza, t.y.

- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan. *el-Gaybe*. thk. İbâdullah et-Tahrânî, Ali Ahmed Nâsîh. Kum: Dârü'l-Ma'ârifî'l-İslâmiyye, 1411/1990.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan. *el-Emâlî*. thk. Kısmü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye. Kum: Dârü's-Sekâfe, 1414/1993.
- Tüsterî, Âyetullah Muhammed Takî. *Kâmûsü'r-ricâl*. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410/1990.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr. *Kitâbü'd-Duafâ'l-kebîr*. nşr. Abdülmüt'î Emin Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekeriyâ. *et-Târîh*. thk. Ahmed Muhammed Nurseyf. 4 Cilt. Suud: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1399/1979.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1383/1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin b. Osman. *el-Muğni fî'd-duafâ*. nşr. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. 2 Cilt. Katar: İdâretü İhyâit-Türâsi'l-İslâmiyye, 1407/1987.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'-a'lâm*. nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dârü't-Türâsi'l-Arabî, 1410/1990.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin b. Osman. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.